

СОТНИЧЕНКО В.М.

**КОНСПЕКТ
ЛЕЦІЙ З ПРАВОЗНАВСТВА**

КИЇВ, 2015

ЛЕКЦІЯ 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

ПЛАН

1. Держава та її ознаки. Основні поняття
2. Теорії походження держави.
3. Функцій держави.
4. Форми держави.
5. Громадянське суспільство.

1. Держава та її ознаки. Основні поняття.

Держава є складним явищем. Спроби дати його визначення, ученими, політичними діячами, мислителями зводилися головним чином до переліку найзначущіших ознак держави. Вважається, що термін «держава», під якою розумілася певна політична організація суспільства, увійшов до наукового обороту за часів Н. Макіавеллі (XVI в.).

Термін «держава» звичайно вживають у двох значеннях. У широкому значенні слова *держава* — це всеосяжна правова, суверенна територіальна організація громадянського суспільства, яка має у своєму розпорядженні публічно-політичну владу, спеціальний апарат управління і примушування, забезпечує безпеку існування цивільного суспільства як єдиного цілого.

У вузькому значенні слова *держава* — це механізм здійснення публічно-політичної влади в суспільстві, механізм (апарат) управління суспільством.

Держава займає центральне положення серед інших елементів політичної системи (політичних партій, громадських організацій тощо) і є головним і універсальним засобом здійснення політичної влади.

Ознаки держави:

1. *Державна влада.* Ця влада водночас публічна і політична: публічна — оскільки управляє справами всього суспільства і виступає від його імені; політична — оскільки в особі державного апарату вона відокремлена від суспільства і їх інтереси не співпадають. Державна влада — це спосіб керівництва суспільством, при якому є характерною опора на спеціальний апарат примушування.

2. *Суверенітет.* Властивість державної влади, що вказує на її місце серед влад, що існують в суспільстві (батьківська, церковна тощо). Суверенітет — це верховенство державної влади (відсутність іншої, більш високої, влади на території країни).

3. *Територія.* Визначена кордонами частина земної кулі, на яку розповсюджується суверенітет певної держави і в межах якої мешканці стають громадянами. Територія держави є матеріальною основою її існування.

4. *Народонаселення.* Держава — це організація влади, суб'єктом і об'єктом якої є народ, що мешкає на території держави. Належність людей до певної держави визначається поняттям *громадянства* — юридичного зв'язку особи з певною державою, який породжує їх взаємні права і обов'язки.

5. *Апарат управління* — сукупність осіб, що є професіоналами в управлінні (уряд, міністерства тощо).

6. *Апарат примушування* — загони спеціально навчених озброєних людей і примусові установи (збройні сили, органи охорони суспільного порядку, органи держбезпеки тощо).

7. *Видавання нормативно-правових актів.* Тільки держава має право видавати нормативно-правові акти (закони, постанови, укази тощо), обов'язкові для загального виконання.

8. *Оподаткування.* Податки утворюють фінансову основу діяльності держави. Оподаткування є монопольним правом держави.

Висновок. Держава — це універсальна політична форма організації суспільства, яка

характеризується: суверенною владою; політичним і публічним характером; реалізацією своїх повноважень на певній території за допомогою діяльності спеціально створених органів: наданням своїм рішенням обов'язкового характеру: встановленням податків.

2. Теорії походження держави.

Формування держави у різних народів йшло різними шляхами. Це зумовило різні точки зору в поясненні причин виникнення держави. Відома велика кількість теорій походження держави. До них відносяться:

1) теологічна теорія стверджує, що процес виникнення і розвитку держави аналогічний процесу створення Богом світу. Зародилася дана теорія в стародавній Іудеї, а своє остаточне оформлення знайшла в працях ученого-богослова XI в. Хоми Аквінського (1225-1274р.р.);

2) патріархальна заснована на поясненні походження держави природним ходом суспільного розвитку, закономірним об'єднанням людських співтовариств в більш крупні структури (сім'я — рід — плем'я — держава). Представниками даної теорії були Арістотель, Р. Фільмер, Н.К. Михайловский і ін.;

3) договірна розглядає державу як результат об'єднання людей на добровільній основі (договори). Представники: Р. Грецій, Б.Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Д. Дідро, Же.-Ж. Руссо, А.Н. Радішев;

4) теорія насильства виходить з того, що основні причини походження держави і права лежать в завоюванні однієї частини суспільства іншої, у встановленні влади завойовників над переможеними, що держава і право створюються завойовниками в цілях підтримки і зміцнення свого панування над переможеними. Представники: До. Каутський, Ф. Дюрінг, Л. Гумплович;

5) органічна теорія проводить аналогію між біологічним організмом і людським суспільством. Подібно живому організму, держава володіє внутрішніми і зовнішніми органами, воно народжується, розвивається, старіє і вмирає. Її представником був Г. Спенсер (1820-1903 рр.);

6) теорія географічного детермінізму вважала вирішальними чинниками у виникненні держави кліматичні умови, ландшафт, природні ресурси. Представники - Е. Хантінгтон, Л. Мечников;

7) психологічна - поява держави і права пояснює проявом властивостей людської психіки: потребою підкорятися, наслідуванням, свідомістю залежності від еліти первісного суспільства, усвідомленням справедливості певних варіантів дії і відносин. Представником психологічної теорії є Л.И. Петражицкий (1867-1931 р.р.).

8) іригаційна теорія і ін.

У наш час найбільш визнаною є теорія, в основі якої знаходяться **соціально-економічні чинники**: держава з'явилася внаслідок розкладання первіснообщинного ладу, переходу від економіки, що привласнює, до економіки, що виробляє, поступового відособлення вождів і їх наближених і зосередження в їх руках функцій влади і соціальних привілеїв.

Найбільш значні чинники виникнення держави

1. Розвиток суспільного розподілу праці (відокремлення скотарства, відокремлення ремесла від землеробства, поява особливої верстви людей, зайнятих тільки обміном,— купців); виділення управлінської праці в окрему галузь. Нарешті розвиток виробництва і суспільства взагалі, поява додаткового продукту спричинили необхідність посилення управлінських функцій і утворення для цього спеціального органу — держави.

2. Внаслідок розвитку суспільного виробництва на зміну суспільній власності приходить приватна, заснована на індивідуальній праці. Виникають класи, експлуатація, посилюється соціальна неоднорідність суспільства.

3. Зростання чисельності та густоти населення; перехід народів від кочового способу життя до осілого, заборона кровозмішення.

4. На зміну родовій общині приходить сусідська (територіальна): визначальним стає територіальний розподіл, а не належність до роду і племені.

5. Збільшення обсягу і складності соціальних відносин і, як наслідок, виникнення необхідності їх упорядкування і організації.

У різних народів на утворення держави, час її виникнення і специфіку впливали також інші чинники: географічне положення, наявність або відсутність природних меж, кліматичні умови, родючість земель тощо.

Висновок. Держава виникає на певному рівні розвитку суспільства під впливом низки чинників. Необхідність формування держави як особливої організації політичної влади з відокремленими установами і групами людей, що займаються тільки управлінням, зумовлена передусім потребою забезпечення організації суспільства, його належного функціонування і розвитку.

3. Функції держави.

Функції держави — це основні напрямки внутрішньої і зовнішньої діяльності держави, в яких відбиваються і конкретизуються її суть і соціальне призначення,

Функції держави необхідно відрізнити від функцій органів держави, тобто реалізації компетенції, прав і обов'язків окремих органів держави відповідно до їх місця і призначення в державному механізмі і політичній системі суспільства.

Різноманітність суспільних (соціальних) відносин і форм державної діяльності за їх регулюванням визначає різноманітність функцій держави. Функції держави можна класифікувати за різними ознаками.

За територією виконання функцій розрізняють внутрішні і зовнішні функції держави, що виявляються в різних сферах життєдіяльності суспільства: економічній, політичній, соціальній, ідеологічній тощо.

Внутрішні функції держави — це напрямки державної діяльності, пов'язані з реалізацією політичної влади всередині країни.

Зовнішні функції держави — це напрямки державної діяльності, що виражають зовнішню політику і зачіпають інтереси інших держав, міжнародне життя.

За терміном виконання функції держави бувають: а) постійні, що здійснюються протягом тривалого історичного періоду існування держави; б) тимчасові, що властиві для якогось незначного за часом історичного періоду.

За сферою суспільних відносин функції держави бувають: а) політичні, що визначають порядок реалізації політичної влади в суспільстві; б) економічні, які характеризують діяльність держави в процесі регулювання економічних відносин; в) гуманітарні (соціальні), які є засобом охорони і реалізації основних прав і свобод особистості, в тому числі у галузях освіти, екології, охорони здоров'я, науки, культури тощо.

3.1. Характеристика внутрішніх функцій Української держави

Внутрішні функції держави характеризують її управлінські повноваження в регулюванні суспільних відносин і поділяються на дві основні групи: регулятивні і охоронні.

Регулятивні функції Української держави спрямовані на організацію економічних відносин і створення умов для формування розвиненої особистості і суспільства взагалі.

Ст. 3 Конституції України встановлює, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

До регулятивних функцій держави належать економічні, соціальні, політичні.

Регулятивні функції Української держави в області економіки — це передусім господарсько-стимулююча, господарсько-організаторська і наукова діяльність (захист прав суб'єктів права власності і господарювання; соціальна спрямованість економіки; надання права володіння, користування і розпорядження своєю власністю; надання права на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом тощо).

Соціальні функції Української держави полягають у наданні соціальної допомоги населенню, виділенні необхідних коштів для освіти, охорони здоров'я, забезпечення основних прав людини, розв'язання екологічних проблем, соціального забезпечення населення, розвитку культури.

Політичні функції Української держави спрямовані на створення демократичних умов,

інститутів для виявлення і врахування інтересів різних соціальних груп, забезпечення умов збереження і розвитку націй, що мешкають на території держави, збереження генофонду українського народу.

Суть *охоронних функцій* Української держави визначена у ст. 3 Конституції: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». До охоронних функцій належать також дотримання режиму законності та правопорядку, охорона навколишнього середовища і забезпечення охорони всіх суспільних відносин, що встановлені і регулюються правом,

3.2. Характеристика зовнішніх функцій Української держави

Зовнішні функції Української держави визначають зміст її діяльності в якості суб'єкту міжнародних відносин. Міжнародна співпраця України здійснюється за двома основними напрямками:

1) *зовнішньоекономічна діяльність*, заснована на принципах міжнародного розподілу праці, участі в міжнародних економічних, екологічних та інших програмах;

2) *зовнішньополітична діяльність*, заснована на визнанні і повазі суверенної рівності всіх країн; самостійності в розв'язанні національних проблем; повазі територіальної цілісності і недоторканності кордонів; відмові від застосування сили.

Основні принципи зовнішньої політики України визначені в *Декларації про державний суверенітет України (1990 р.)*, *«Основних напрямках зовнішньої політики» (1993 р.)*. Конституції України (1996 р.).

Ст. 18 Основного Закону встановлює пріоритети зовнішньополітичної діяльності України: «забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права».

Особливе значення має *функція захисту країни* (ст. 17 Конституції). Вона забезпечується економічними, дипломатичними, військовими та іншими засобами.

Висновок. Україна є активним суб'єктом міжнародних відносин: вона позбулася ядерної зброї, є членом ООН і багатьох інших міжнародних організацій, бере участь у розв'язанні глобальних проблем людства, сприяє зміцненню миру і безпеки (участь у миротворчих операціях, боротьбі з тероризмом тощо). Реалізуючи свої зовнішньополітичні функції. Україна прагне стати гідним членом європейської і світової спільноти. *Поняття, терміни, назви:* Конституція України, Декларація про державний суверенітет України, функції держави, зовнішні функції держави, Україна — суб'єкт міжнародних відносин, норми міжнародного права, глобальні проблеми людства.

4. Форма держави.

Устрій держави характеризується її формами: в них втілюються організація верховної влади, структура і порядок взаємовідносин вищих державних органів, посадових осіб і громадян, способи і засоби володарювання.

Форма держави містить в собі три елементи: форму державного правління, форму державного устрою, форму державного (політичного) режиму.

4.1. Форма державного правління — це елемент форми держави, що відображає певний порядок створення і організації вищих органів влади.

За *способом організації верховної влади* форми правління поділяють на монархії і республіки.

Монархія — це форма правління, при якій вища влада в державі належить одній людині — монарху; формальним джерелом влади є одна особа. Монархії поділяють на абсолютні і обмежені.

При монархії глава держави отримує свій *пост у спадкування*, незалежно від виборців або представницьких органів влади.

У залежності від рівня конституційного обмеження влади монарха і наявності інших вищих органів влади монархії поділяють на абсолютні і обмежені.

Абсолютна монархія — історичний тип монархії, при якій монарх володіє необмеженою владою. Абсолютна монархія характеризується відсутністю представницьких органів, правом монарха видавати закони і призначати чиновників, тобто всевладдям глави держави (Російська імперія часів Петра I, французька монархія Людовіка XIV).

Обмежена монархія — форма правління, при якій існує чітке визначення повноважень монарха. Цей вид монархії поділяється на конституційну (парламентську) монархію і дуалістичну.

Конституційна монархія характеризується певним співвідношенням повноважень монарха і парламенту. Влада монарха є законодавче обмеженою і виконує лише представницькі функції; нормативні акти, що видаються монархом, набувають юридичної сили після їх затвердження парламентом. Переважна більшість сучасних демократичних монархій — конституційні (парламентські). Уряд у них формується парламентською більшістю і є підзвітним парламенту, а не монарху (Велика Британія, Швеція, Іспанія, Данія).

Дуалістична монархія характеризується особливим процесом призначення і контролювання уряду. Вона передбачає двопалатний парламент, нижня палата якого обирається населенням, а верхня призначається монархом. Уряд призначається монархом і контролюється ним самостійно або через прем'єр-міністра, якого також призначає монарх (Йорданія, Марокко).

Республіка — це форма правління, при якій джерелом влади є народ, вищі органи держави обираються громадянами. Республіки поділяються на парламентські, президентські та змішані (парламентсько-президентські).

Парламентська республіка характеризується утворенням уряду на парламентській основі і його формальною відповідальністю перед парламентом. Парламент здійснює по відношенню до уряду ряд функцій: формує і підтримує його; встановлює фінансові рамки діяльності уряду; контролює уряд і може виражати йому вотум недовіри тощо. Уряд наділений виконавчою владою, а нерідко і законодавчою ініціативою. Хоча керівник уряду (прем'єр-міністр, канцлер) офіційно не є главою держави, реально він — перша особа в державі. Президент (якщо ця посада існує в державі) може бути обраний або парламентом, або зборами виборців, або безпосередньо народом. Його роль зводиться до представницьких і церемоніальних функцій (Німеччина, Італія, Фінляндія, Індія, Австрія, Туреччина).

Президентська республіка характеризується наявністю глави держави — президента, який може об'єднувати повноваження глави держави та уряду. Президент сам призначає членів кабінету міністрів (уряд), які відповідальні перед ним, а не перед парламентом. У президентській республіці існує жорсткий поділ влад, їх значна самостійність. Парламент може обмежити діяльність президента за допомогою законів і через затвердження бюджетів. Президент може користуватися правом вето по відношенню до актів парламенту, може його розпустити, а парламент може при певних обставинах ініціювати процес відсунення президента від влади (США, Аргентина, Бразилія, Мексика, Росія).

Змішана республіка (парламентсько-президентська) об'єднує риси парламентської і президентської республіки, прагне поєднувати сильну президентську владу з ефективним контролем парламенту за діяльністю уряду. Її основна риса — подвійна відповідальність уряду: перед президентом і парламентом (Україна, Франція).

4.2. Форма державного устрою — це елемент форми держави, який відображає спосіб адміністративно-територіальної організації держави, поділ держави на складові частини і поділ влади між ними і керуючим центром. *Територіальна організація держави* характеризує співвідношення цілого і частин, центральних і регіональних органів влади.

У залежності від устрою держави поділяють на **прості (унітарні) і складні**.

Проста (унітарна) держава характеризується повною політичною єдністю: вона має єдину структуру державного апарату, що розповсюджує свої повноваження на всю територію держави; всі адміністративні одиниці по відношенню до держави мають рівний юридичний статус, і жодна з них не має ознак суверенітету. *Проста (унітарна) держава* являє собою організацію із адміністративно-територіальних одиниць, що не мають власної державності (не мають ознак суверенітету). Така держава має єдину конституцію і громадянство. Усі державні органи, в тому числі судові, складають єдину систему, діють на основі єдиних правових норм. Унітарні держави можуть мати у

своєму складі утворення, що користуються автономією, компетенція якої визначається центральною владою (Україна, Італія, Португалія).

Складною державою є федерація — союзна держава. Для неї характерна наявність вищих органів влади для всіх членів федерації при збереженні ними у себе аналогічних органів, свого законодавства, громадянства, податкової системи. Федерація — це стійкий союз держав, самостійних в межах розподіленої між ними і центром компетенції, що мають власні конституцію, законодавчі, виконавчі і судові органи і подвійне громадянство. Повага союзним керівництвом і усіма суб'єктами федерації прав і повноважень один одного контролюється незалежним судом, а також зазвичай двопалатним парламентом, верхня палата якого формується з представників штатів, земель, республік (США, ФРН, Росія, Канада).

Головна відмінність федерації від унітарної держави полягає в тому, що джерелом влади, суб'єктами державного суверенітету виступають у ній як великі територіальні утворення (штати, округи, землі), так і весь народ, що складається з рівноправних громадян.

Конфедерація — союз держав, який утворюється на договірній основі, члени якого, зберігаючи свою незалежність, створюють на договірних засадах спеціальні спільні органи тільки для координації дій при вирішенні конкретних проблем. Взаємовідносини суб'єктів конфедерації будуються виключно на добровільних угодах. Правова основа створення конфедерації — союзний договір, а не конституція (США — 1776—1787 рр., Німеччина — 1815—1867 рр.).

Імперія — держава, різні складові частини якої мають різний ступінь залежності від центру; утворена здебільшого шляхом завоювань.

4.3. Державний (політичний) режим — це елемент форми держави, що вказує на методи і прийоми здійснення політичної влади, її взаємодію з населенням.

Його основні види:

а) *демократичний* — характеризується реальною участю населення в здійсненні державної влади;

б) *антидемократичний* — характеризується відсутністю дійсної участі населення в здійсненні державної влади, недотриманням основних прав людини.

У більшості сучасних держав поширений *демократичний режим*, який характеризується такими рисами:

1. Рівність і свобода всіх людей.

2. Пряма участь населення у вирішенні державних питань (пряма, або безпосередня, демократія) або за допомогою виборних представницьких органів (парламентська, або представницька, демократія).

3. Конституційне закріплення і гарантування прав і свобод громадян.

4. Існування різних форм власності.

5. Політичний плюралізм.

6. Законність і правопорядок.

7. Верховенство права в суспільстві і незалежне правосуддя.

8. Управління справами держави здійснюється за волею більшості з урахуванням інтересів меншості.

Антидемократичний (недемократичний) державний режим характеризується такими рисами.

1. Відсутність реального здійснення прав і свобод особистості.

2. Верховенство держави над правом.

3. Панування однієї політичної партії (або руху).

4. Існування однієї — «офіційної» — ідеології.

5. Існування однієї форми власності.

6. Упор на каральні заходи і примушування.

7. Агресивність у зовнішній політиці.

У юридичній літературі часто вживається термін «*авторитарний режим*». Він ототожнюється з антидемократичним або ж вважається одним з його різновидів нарівні з

тоталітарним режимом.

Конституція України (ст. 5) визначає, що наша держава має республіканську форму правління. Ст. 5 Конституції встановлює: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування». Це визначення не деталізується в Конституції, проте із змісту інших статей можна зробити висновок, що в Україні існує змішана республіка.

Ст. 2 Конституції України визначає Україну як унітарну державу.

Ст. 132 Конституції вказує, що державна територія України є єдиною і цілісною.

Система адміністративно-територіального устрою України включає Автономну Республіку Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Міста Київ і Севастополь мають спеціальний статус.

Україна, таким чином, є республікою, унітарною державою, демократичною державою.

5. Громадянське суспільство.

Громадянське суспільство — це спільність вільних, незалежних, рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником, користуватися економічною свободою та надійним соціальним захистом, іншими правами та свободами, брати активну участь у політичному житті та в інших сферах життєдіяльності людини і громадянина.

5.1. Ознаки громадянського суспільства

Ознаками громадянського суспільства є:

- а) приватна власність, вільна праця, підприємництво;
- б) існування вільних політичних партій, громадських організацій, трудових колективів та інших об'єднань громадян на добровільній основі;
- в) багатоманітність виховання, освіти, науки, культури;
- г) наявність незалежної системи засобів масової інформації;
- г) вільний розвиток сім'ї як первинної основи співжиття людей;
- д) переважне регулювання поведінки людини з допомогою етичних норм і здійснення людиною своїх потреб та інтересів у решті сфер приватного та суспільного життя на засадах свободи, незалежності й недоторканності.

Ідеї про правову державу одержали свій розвиток ще з часів глибокої старовини. Ідею єдності влади і права, справедливих законів, панування права і законності розвивали ще такі стародавні мислителі як Солон, Платон, Арістотель. Великий внесок в розробку теорії про правову державу внесли І. Кант, Р. Гегель, Д. Локк. Серед російських державознавців популярності досягли А.С. Алексєєв, В.М. Гессен, Б.А. Кистяковській.

Правова держава - це держава, у якому організація й діяльність державної влади в її взаєминах з індивідами і їхніми об'єднаннями заснована на праві і йому відповідає.

Ідея правової держави спрямована на обмеження влади (чинності) держави правом; на встановлення правління законів, а не людей; на забезпечення безпеки людини в його взаємодіях з державою

5.2. Ознаки правової держави:

1. Здійснення державної влади відповідно до принципу її поділу на законодавчу, виконавчу, судову з метою не допустити зосередження всієї повноти державної влади в або одних руках, виключити її монополізацію, узурпацію однією особою, органом, соціальною верствою, що закономірно веде до "жахаючого деспотизму" (Ш. Монтеск'є).

2. Наявність Конституційного Суду - гаранта стабільності конституційного ладу - органа, що забезпечує конституційну законність і верховенство Конституції, відповідність їй законів і інших актів законодавчої й виконавчої влади.

3. Верховенство закону й права, що означає: жоден орган, крім вищого представницького (законодавчого), не вправі скасовувати або змінювати прийнятий закон. Всі інші нормативно-правові акти (підзаконні) не повинні суперечити закону. У випадку ж протиріччя пріоритет належить закону. Самі закони, які можуть бути використані як форма легалізації сваволі (прямій протилежності права), повинні відповідати праву, принципам конституційного ладу. Юрисдикцією Конституційного Суду чинність неправового закону підлягає призупиненню, і він направляється в Парламент для перегляду.

4. Зв'язаність законом рівною мірою як держави в особі його органів, посадових осіб, так і громадян, їхніх об'єднань. Держава, що видала закон, не може саме його й порушити, що протистоїть можливим проявам сваволі, свавілля, уседозволеності з боку бюрократії всіх рівнів.

5. Взаємна відповідальність держави й особистості:

особистість відповідальна перед державою, але й держава не вільно від відповідальності перед особистістю за невиконання взятих на себе зобов'язань, за порушення норм, що надають особистостям права.

6. Реальність закріплених у законодавстві основних прав людини, прав і свобод особи, що забезпечується наявністю відповідного правового механізму їхньої реалізації, можливістю їхнього захисту найбільш ефективним способом - у судовому порядку.

7. Реальність, дієвість контролю й нагляду за здійсненням законів, інших нормативно-правових актів, слідством чого є довіра людей державним структурам, обіг для дозволу суцього юридичних суперечок до них, а не, наприклад, у газети, на радіо й телебачення.

8. Правова культура громадян - знання ними своїх обов'язків і прав, уміння ними користуватися; поважне відношення до права, що протистоїть "правовому нігілізму" (віра в право чинності й невір'я в чинність права).

Отже! Правова держава є продуктом громадянського суспільства, його економічною основою є ринкова економіка, соціальною базою – громадяни-власники. Тому основною економічною умовою існування правової держави є створення в країні громадянського суспільства, ринкової економіки, заснованої на приватній власності, і виникнення, так званого, середнього класу – громадян-власників.

Питання для самостійного опрацювання

1. Держава: її сутність і основні поняття.
2. Основні сучасні концепції держави.
3. Особливості формування державно-правових інститутів у різних народів.
4. Правова держава: її сутність і основні риси.
5. Риси, що відрізняють державну організацію від організації влади первісного суспільства.
6. Апарат держави і взаємодія держави і особи.
7. Співвідношення і взаємодія держави і особи.

Рекомендована література:

1. Конституція України.
2. Копейчиков В. В. Загальна теорія держави і права, К.: 1997 с. 19-29, 59-98.
3. Копейчиков В. В. Правознавство К.: Юрінком Інтер, 2003. – с. 6-73.
4. Основи держави і права. Навч. посібник. під ред. Колодія А. М. І Олійника А. Ю. – К.: Либідь, 1997. – с. 15-25.

5. Правознавство: Навч. посібник / Т. В. Варфоломієва, В. П. Пастоков. – К.: Знання – Прес, 2001. – с. 21-40.
6. Основи правознавства: Навч. посібник. /За ред. С. В. Ківалова, М. П. Орізх. – К.: Т-во, „Знання”, 2000. – с. 32-49.

ЛЕКЦІЯ 2. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

ПЛАН

1. Загальні правила поведінки людини. Види соціальних норм
2. Право та його ознаки. Функції права.
3. Джерела (форми) права.
4. Система права.
5. Нормативно-правові акти та їх види. Систематизація правових актів.
6. Правовідносини: поняття, суб'єкти, об'єкти, зміст

1. Загальні правила поведінки людини. Види соціальних норм

Правила поведінки людини в суспільстві – це продукт тривалого еволюційного процесу, в ході якого було сформовано норми та порядок регулювання соціальної поведінки людини. Регулювання соціальних (суспільних) відносин здійснюється за допомогою *соціальних норм* — *загальних правил поведінки людей*.

Основна особливість соціальних норм полягає саме в тому, що вони є загальними правилами поведінки людей. Ці правила мають значення зразків і розповсюджуються на невизначений ряд випадків.

За сферою суспільних відносин виділяють: політичні, економічні, організаційні, естетичні і ін.

За способом встановлення виділяють такі *види соціальних норм*:

- 1) *норми права* — встановлені або санкціоновані державою загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, які породжують права і юридичні обов'язки;
- 2) *норми моралі* — правила поведінки, що виникають у суспільстві і забезпечені силою громадської думки, засновані на уявленнях про справедливість, добро, зло, гідність, совість;
- 3) *норми-звичай (традиції)* — правила поведінки, що склалися історично і додержуються в силу звички;
- 4) *релігійні норми* — правила, що встановлені різними релігіями і обов'язкові для віруючих;
- 5) *корпоративні норми* — норми, що вироблені організаціями корпоративного типу (партіями, громадськими організаціями) і підтримуються ними і їх членами.

Найбільш значущими серед соціальних норм є норми права і норми моралі. У своїй основі *правові норми мають моральний характер*. Але якщо правові норми мають характер *примушування*, то сила моралі — в *громадській думці*. Для реалізації моральних норм не потрібна наявність особливого апарату; разом з тим такий апарат є необхідним для примусового проведення в життя правових норм.

2. Право та його ознаки права. Функції права.

2.1. Поняття права

В сучасній вітчизняній юридичній науці склалися три основні підходи до розуміння права: а) нормативний; б) соціологічний; в) етичний. Найбільш поширеним є таке розуміння права:

Право — це система загальнообов'язкових, формально визначених загальних норм (правил поведінки), які встановлюються і гарантуються і охороняються державою з метою впорядкування

суспільних відносин.

Виникнення права пов'язане з виникненням держави. Його поява викликана тим же, чим і поява держави, *організацією влади, здатної встановити юридичні норми і забезпечувати їх втілення в життя.* Виникнення права зумовлене якісним ускладненням виробництва, політичного і духовного життя суспільства, виділенням особи як самостійного учасника суспільних відносин, а також формуванням держави, яка могла виконати такі задачі: а) забезпечити функціонування суспільства на більш високій, ніж первісне суспільство, стадії; б) закріпити і забезпечити індивідуальну свободу особистості.

Природно, такі задачі не могли виконати *норми-звичаї*, характерні для первісного суспільства. Тому починає формуватися *звичайне право*, потім виникають *прецедентне право, закони*. Нарешті, починає складатися *право, що являє собою волевиявлення держави і засіб регулювання суспільних відносин за допомогою норм.*

2.2. Ознаки права

1. *Встановлюється або санкціонується державою.* Вираження норм в законах, інших визнаних державою офіційних джерелах (законах, судових прецедентах, санкціонованих звичаях, актах недержавних організацій, санкціонованих державою, тощо).

2. *Система норм.* Право існує як система норм — загальних правил, моделей поведінки

3. *Загальнообов'язковий характер.* (Обов'язкове для виконання всіма, а за порушення — покарання)

4. *Формальна визначеність* (норма права отримує зовнішнє словесне закріплення в статтях нормативних актів, чітко фіксує вид і міру можливої, належної або забороненої поведінки.).

5. *Загальний характер* (поширення на всіх учасників суспільних відносин, незалежно від їх волі і бажання).

6. *Охороняється державою* (загальні правила, які визнаються державою як правові, підтримуються державною владою).

Призначення права формулюється в юридичній науці в двох аспектах. Згідно першому аспекту, призначення права – виражати інтереси пануючого класу, служити засобом придушення, насильства по відношенню до інших класів. Другий аспект бачить призначення права в тому, щоб служити засобом компромісу, зняття суперечностей в суспільстві, бути інструментом управління справами суспільства. Звідси право потрактує як засіб згоди, поступок.

Головне призначення права — регулювати, упорядковувати суспільні відносини.

2.3. Функції права

Що стосується *функцій права*, то під ними розуміють витікаючі з його змісту і призначення основні напрями правової дії на суспільні відносини. Виділяють дві головні функції права – регулятивну і охоронну.

Регулятивна функція направлена на регулювання, впорядкування суспільних відносин, встановлення правил поведінки людей. В регулятивній функції виявляється головне призначення права – упорядковувати суспільні відносини.

Охоронна функція направлена на захист найважливіших для життя суспільства відносин. Дана функція має своєю задачею забезпечити вимоги законів, встановити режим законності в суспільстві.

Крім названих, право виконує деякі додаткові функції. До них можна віднести виховну, ідеологічну, інформаційну і ін.

До принципів права можна віднести: гуманізм, законність, демократизм, внутрішню узгодженість і ін.

3. Джерела права.

Під джерелом права сучасна юридична наука розуміє офіційні і інші способи вираження і закріплення норм права, встановлені державою або визнані нею офіційно-документальні форми виявлення і закріплення норм права, що надає їм юридичного, загальнообов'язкового значення; це – зовнішня форма виразу права.

Існує **чотири основних види джерел права**: правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір.

Правовий звичай — це правило поведінки, якому держава надала загальнообов'язкового значення і дотримання якого гарантувала своєю примусовою силою. *Санкціонований звичай як джерело (форма) права* властивий здебільшого давнім, середньовічним правовим системам. Держава санкціонує не всі звичаї, які існують в суспільстві, а тільки найз-начніші.

Правовий прецедент — це судове або адміністративне рішення з конкретної юридичної справи, якому надається загальнообов'язкове, юридичне значення. Таке рішення стає нібито зразком для розв'язання аналогічних справ. Це джерело (форма) права поширене в англосаксонській *правовій системі*.

Нормативно-правовий акт — це офіційний документ компетентних органів держави, що містить юридичні норми. Нормативні акти є *основним джерелом права України*, оскільки вони виходять з чітко визначених правотворчих органів, мають встановлені форму, порядок набуття чинності і сферу дії, чітко і однозначно формулюють зміст юридичних прав і обов'язків.

Як окреме джерело права існують **релігійні норми**, які ґрунтуються на релігійних переконаннях і грають велику роль в суспільствах, де та або інша релігія є офіційною, загальнодержавною.

Серед нормативно-правових актів виділяють *закони і підзаконні нормативно-правові акти*.

Нормативно-правовий договір — двостороння або багатостороння угода, яка містить норми права. Договори нормативного змісту — це документи, що закріплюють волевиявлення сторін з приводу прав і обов'язків і встановлюють коло і послідовність останніх, тобто добровільну згоду виконувати прийняті на себе зобов'язання. Нормативно-правовий договір — це основна форма (джерело) права в *міжнародному праві*.

4. Система права.

Система права є структурною організацією права, яка обумовлена об'єктивними умовами його існування і забезпечує внутрішню єдність і несуперечність права.

Система права — це внутрішня структура права, що охоплює всі діючі юридичні норми держави.

Система права включає декілька основних компонентів: галузі права, підгалузі, правові інститути і норми права.

Галузь права – це сукупність норм права, регулюючих якісно однорідну групу суспільних відносин. Вона відрізняється своєрідністю предмету і методу правового регулювання (конституційне, трудове право, цивільне, сімейне, кримінальне і ін.).

Предмет правового регулювання складають суспільні відносини, регульовані даною сукупністю норм права. Метод правового регулювання є сукупністю різних способів правової дії галузі права на суспільні відносини, що є предметом її регулювання.

Декількох близьких по характеру регулювання правових інститутів утворюють підгалузь права (у складі цивільного права існує авторське, патентне і ін.)

Правовий інститут – це складова частина галузі права, сукупність правових норм, регулюючих певний вид однорідних суспільних відносин, що є (трудова угода, оплата праці, робочий час, час відпочинку. в трудовому праві і др).

Первинним елементом системи права є норма права – конкретне правило поведінки.

Під **нормою права** розуміється загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене державою як критерій правомірної або забороненої поведінки, і забезпечене державними засобами.

Прийнято виділяти три елементи складових норму права: гіпотезу, диспозицію і санкцію.

Гіпотеза – ця вказівка на умови і обставини, при яких реалізується дана норма. **Диспозиція** містить саме правило поведінки, права і обов'язку суб'єктів. **Санкція** є вказівкою на несприятливі наслідки, які можуть наступити у разі недотримання розпоряджень диспозиції.

Норми права в зв'язку їх різноманітним характером класифікуються по різних підставах :

- 1) по ролі норми в механізмі правового регулювання (регулятивні, охоронні);
- 2) по суб'єктах правотворчості (Президент, парламент і ін.);
- 3) по предмету регулювання (конституційні, цивільні, трудові і ін.);
- 4) по характеру розпорядження, що міститься (уповноважуючі, зобов'язуючі, забороняючі);
- 5) по методу правового регулювання (імперативні, диспозитивні);
- 6) за часом дії (постійні, тимчасові);
- 7) по території дії (загальнонаціональні, місцеві);
- 8) по ролі в правотворчості (первинні, вторинні);
- 9) по дії на круг суб'єктів (загальні, спеціальні, виключають) і ін.

Основні критерії розмежування права на галузі: метод правового регулювання (сукупність прийомів і способів регулювання людської діяльності) і предмет правового регулювання.

Галузі права прийнято класифікувати на три *основні групи*:

1) *профільюючі галузі* (конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне право);

2) *спеціальні галузі* (трудове, фінансове, банківське, податкове, сімейне, житлове, виправно-трудове право);

3) *комплексні галузі* (земельне, екологічне право).

Конституційне (державне) право закріплює основи державного і суспільного устрою, засади правового статусу громадян, порядок формування і компетенцію державних органів.

Цивільне право регулює майнові і пов'язані з ними особисті не-майнові відносини.

Адміністративне право регулює відносини, які складаються в сфері виконавчо-розпорядчої діяльності.

Кримінальне право визначає види суспільне небезпечних діянь (злочинів) і покарання, які застосовуються до осіб, що їх скоїли.

Цивільно-процесуальне право регулює: відносини, що виникають у ході розгляду цивільних справ судами; винесення і оскарження рішень.

Кримінально-процесуальне право регулює відносини, які виникають внаслідок: порушення попереднього розслідування (досудового слідства); судового розгляду карних справ; винесення і оскарження вироку суду.

Трудове право регулює відносини між працівником і власником **або** уповноваженим ним органом у трудових відносинах.

Фінансове право регулює відносини, які виникають під час надходження і розподілу грошових коштів державного бюджету.

Сімейне право регулює шлюбно-сімейні відносини і питання опіки і піклування.

Земельне право регулює відносини між державою і суб'єктами різних форм власності на землю.

5. Нормативно-правові акти та їх види. Систематизація правових актів.

Право знаходить свій зовнішній прояв у нормативно-правовому акті.

Нормативно-правовий акт – це офіційний письмовий документ, який приймається уповноваженим органом держави та встановлює, змінює чи скасовує правові норми.

Юридична сила нормативно-правового акта — внутрішня властивість нормативно-правового акта, зумовлена юридичним статусом і місцем органу, що його прийняв, у системі державних органів, залежить також від компетенції органу, якою він наділяється державою за законом.

У залежності від юридичної сили нормативно-правові акти поділяються на закони і підзаконні нормативні акти.

Закон — це нормативний акт вищого представницького органу державної влади або безпосередньо самого народу, що регулює найважливіші сфери суспільних відносин і має вищу юридичну силу.

Ознаки закону

1. Закон видається тільки вищими представницькими органами державної влади (законодавчою владою) або приймається шляхом безпосереднього народного голосування (референдумом).

2. Закон регулює найбільш важливі суспільні відносини в економічній, політичній, соціальній, культурній і інших сферах життя суспільства.

3. Закон має вищу юридичну силу, що забезпечує його верховенство в системі нормативно-правових актів: усі інші правові акти мають відповідати розпорядженням закону; закон змінюється або відміняється тільки законами; закон знаходиться в сфері конституційного нагляду.

4. Закон — це акт, прийнятий в особливому порядку. Процедура прийняття законів має ряд самостійних стадій (етапів) і організаційно-технічних дій з прийняття законопроекту.

Види законів:

- Основний Закон (Конституція);
- конституційні закони;
- звичайні закони.

Конституція - закріплює основи цивільного суспільства і держави, правової системи і правового статусу громадян, державно-територіальний устрій, організацію органів державної влади і місцевого самоврядування.

Конституція є гарантом демократії (свободи і справедливості). Конституція — закон прямої дії: всі органи, посадові особи і громадяни при розгляді правових суперечок і конкретних справ можуть посилатися на норми Конституції. Приймається Конституція більшістю складу законодавчого органу.

В Україні прийняття законів є виключно компетенцією Верховної Ради України. Законотворчий процес регулюється Конституцією України і Регламентом Верховної Ради України, іншими законодавчими актами. Охорона Конституції забезпечується Конституційним Судом України.

Конституційні закони України - вносять зміни і доповнення до Конституції і становлять основу правової системи, приймаються 2/3 голосів від загальної кількості депутатів представницького органу.

Звичайні закони — це нормативні акти, що прийняті простою більшістю голосів депутатів і встановлюють засади регулювання в певній сфері суспільних відносин.

Розрізняють також закони як систематизовані акти (у формі кодексів, Основ законодавства) і закони, прийняті з окремих питань.

Усі інші нормативні акти приймаються на основі і на виконання законів і тому називаються підзаконними. Найбільш важливими під-законними нормативними актами є: укази Президента України; постанови Кабінету Міністрів України; накази міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, прийняті в межах їх компетенції; рішення органів місцевого самоврядування і місцевих органів виконавчої влади тощо.

Підзаконний нормативно-правовий акт – це документ компетентного органу держави, що приймається в межах його повноважень на основі та відповідно до закону.

Крім нормативно-правових актів, є також акти індивідуально-правові. Порівняємо два правових акти. З одного боку, Земельний кодекс України, що регулює, зокрема, порядок надання земельних ділянок, і рішення Київської міської ради про надання земельних ділянок підприємствам для будівництва.

а. Систематизація нормативно-правових актів

Систематизація нормативно-правових актів — це упорядкування діючих нормативно-

правових актів, приведення юридичних норм до єдиної, узгодженої системи.

Систематизація здійснюється з метою усунення протиріч між нормативними актами, скасування тих, що припинили свою дію, забезпечення доступності законодавства для всіх громадян і організацій.

Систематизація законодавства здійснюється двома основними способами: кодифікацією та інкорпорацією.

Кодифікація — це спосіб систематизації законодавства, заснований на змістовній переробці і узгодженні певної групи юридичних норм, пов'язаних загальним предметом регулювання, і об'єднанні їх в єдиному новому нормативно-правовому акті. Така систематизація завжди має правотворчий і тому офіційний характер.

Види кодифікації: а) за обсягом — галузева, міжгалузева, спеціальна; б) за формою вираження — основи законодавства, кодекси, статuti, закони, положення тощо.

Найбільш відомий кодифікаційний акт — кодекс — єдиний законодавчий акт, що забезпечує детальне правове регулювання певної сфери суспільних відносин. Наявність кодексів — характерна риса більшості галузей права.

Статuti, положення — традиційна форма кодифікаційних актів, в яких визначається статус певного виду державних організацій і органів.

Інкорпорація — це спосіб систематизації законодавства, який заснований на зовнішньому упорядкуванні виданих нормативних актів без зміни їх змісту і результатом якого є збірники, де нормативні акти розташовуються в хронологічному порядку, за предметною ознакою тощо.

Види інкорпорації: а) за юридичним значенням — офіційна (підготовка і видання збірників правотворчими органами), неофіційна (підготовка збірників організаціями і особами); б) за обсягом — загальна, галузева, міжгалузева і спеціальна (по окремих інститутах галузі); в) за критерієм об'єднання — предметна (за предметом регулювання), хронологічна (за датами прийняття), суб'єктна (в залежності від органу, що видав корпоративні акти).

Своєрідний вид інкорпорації — консолідація, коли розрізнені акти з одного питання об'єднуються в єдиний новий акт, що приймається відповідним органом. У консолідованих актах нормативні розпорядження розміщуються в логічній послідовності і зазнають редакційної обробки, хоч зміни не вносяться. Консолідацію іноді вважають третім самостійним видом систематизації нормативно-правових актів.

6. Правовідносини: поняття, суб'єкти, об'єкти, зміст.

З правом пов'язаний цілий ряд понять, що широко вживаються в юридичній науці. Одне з перших місць посідає поняття правовідносин.

Правовідносини — це врегульовані нормою права суспільні відносини, учасники яких мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки, які забезпечуються державою.

Правовідносини відіграють величезну роль у нашому житті. Саме через них виявляється головне призначення права — регулювати, упорядковувати суспільні відносини.

Структура правовідносин — це сукупність елементів, що їх складають: суб'єкти правовідносин, об'єкти правовідносин, зміст правовідносин.

Суб'єкти правовідносин — це їх учасники (сторони), які відповідно до законодавства можуть виступати як носії суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

До них належать громадяни, іноземні громадяни, особи без громадянства (індивідуальні суб'єкти); державні організації, суспільні об'єднання, приватні фірми тощо; колективні суб'єкти; органи держави.

Учасники правовідносин повинні володіти правосуб'єктністю (правоздатністю та дієздатністю).

Цивільна правоздатність — це здатність мати цивільні права і обов'язки.

Вона визначається за всіма громадянами незалежно від будь-яких обставин із моменту їх народження та припиняється через їх, смерть. В окремих випадках, передбачених законом (зокрема щодо права спадщини), охороняються також інтереси дитини, що зачата, але ще не народилася.

Правоздатність — це ще не права, а можливість їх мати.

Правоздатність — здатність громадянина бути суб'єктом права, мати права і обов'язки. Вона

виникає у момент народження і припиняється смертю.

Для участі особи у цивільно-правових відносинах наявності в неї правоздатності замало. Для цього необхідна цивільна дієздатність.

Цивільна дієздатність – це здатність особи своїми діями набувати цивільні права і самостійно їх здійснювати, а також створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Виникає вона в повному об'ємі з настанням повноліття, тобто після досягнення 18 років.

Дієздатність — здатність індивіда своїми діями здійснювати права і обов'язки. Дієздатність виникає в повному обсязі із настанням повноліття, тобто з досягненням 18 років. До досягнення цього віку громадяни володіють частковою (до 14р.), неповною (до 18р.) дієздатністю.

Повна дієздатність. Мають особи з 18-річного віку (повноліття), із моменту одруження до настання 18 років.

Неповна дієздатність. Мають неповнолітні 14 – 18 років

Часткова дієздатність. Мають малолітні особи, які не досягли 14 років.

Обмежена дієздатність. Мають особи, які страдають на психічний розлад, зловживають спиртним або наркотичними засобами.

Недієздатні особи - особи, які внаслідок душевної хвороби або недоумства не можуть розуміти значення своїх дій або керувати ними

Повна цивільна дієздатність дає право брати участь у всіх цивільно-правових відносинах. Її мають особи з 18-річного віку (повноліття), із моменту одруження до настання 18 років, може надаватися фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років та:

- працює за трудовим договором,
- записана матір'ю або батьком дитини,
- бажає займатися підприємницькою діяльністю.

Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи за письмовою згодою батьків або осіб, які їх замінюють, у разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду.

Суд може обмежити цивільну дієздатність, якщо особа:

- страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними;
- зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю у скрутне становище;

Особа, яка має обмежену цивільну дієздатність може вчиняти лише дрібні побутові правочини. Ті ж правочини, які виходять за межі дрібних побутових, (розпорядження майном, отримання зарплати, пенсії або інших видів доходів та розпорядження ними) можуть вчинятися лише за згодою піклувальника.

Обмеженість може мати тимчасовий характер.

Особа, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, за шкоду, що завдано нею іншій особі.

Суд може визнати фізичну особу недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними.

Над недієздатною особою встановлюється опіка.

Недієздатна фізична особа не має права вчиняти будь-який правочин.

Правочини від імені недієздатної особи та в її інтересах вчиняє її опікун.

Відповідальність за шкоду, завдану недієздатною особою, несе опікун.

Регулювання цивільних відносин передбачає участь у них фізичної особи. Але можливе виникнення таких ситуацій, коли тривалий час немає відомостей про громадянина за місцем його постійного проживання. У таких випадках виникає необхідність спочатку оголосити особу безвісно відсутньою, а потім і померлою.

Законом передбачено поступове набуття неповнолітніми дієздатності. Адже зрозуміло, що наділити неповнолітнього повним обсягом цивільної дієздатності неможливо.

Малолітні особи до 14-річного віку мають право:

- учиняти лише дрібні побутові правочини, тобто правочини, які задовольняють побутові потреби особи і стосуються предметів, які мають невисоку вартість і відповідають її фізичному, духовному і соціальному розвитку (наприклад, повсякденні продукти харчування, шкільне приладдя...)

- здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняється законом.

Від їх імені правочини укладають батьки (усиновителі) або опікун.

Малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду.

Неповна цивільна дієздатність фізичної особи у віці від 14 до 18 років включає правочини малолітньої особи, а також:

- право самостійно розпоряджатися своєю зарплатою або стипендією,
- здійснювати авторські або винахідницькі права;
- бути учасником (засновником) юридичних осіб;
- самостійно вносити гроші на банківський рахунок, та розпоряджатися ним.
- право укладати інші правочини за згодою своїх батьків (усиновителів) або піклувальників.

За наявності достатніх підстав суд може обмежити право неповнолітнього самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією та іншим доходом або позбавити цього права (наприклад, неповнолітній використовує усі кошти на придбання компакт-дисків...)

Неповнолітня особа несе відповідальність за шкоду, заподіяну іншим особам.

Окремий порядок встановлений законом щодо розпорядження неповнолітніми своїми батьківськими вкладами. Якщо сам неповнолітній вніс вклад на своє ім'я, то розпоряджається ним самостійно. Якщо вклад на ім'я неповнолітнього вносить інша особа, то після 14-річного віку розпоряджається сам неповнолітній, але за згодою батьків або законних представників. До досягнення малолітнім 14-річного віку розпоряджатися вкладом у його інтересах можуть батьки або інші законні представники.

Об'єкти правовідносин — це те, на що спрямовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин, те, з приводу чого виникають правовідносини.

Розрізняють такі види об'єктів правовідносин:

- речі (предмети матеріального світу);
- поведінка (дія, бездіяльність, а також їх результати);
- продукти духовної творчості (твори науки, літератури, мистецтва і тощо);
- особисті немайнові блага (ім'я, честь, гідність).

Зміст правовідносин складають суб'єктивне право і юридичний обов'язок і характеризуються синтезом юридичного і фактичного.

Суб'єктивне право — це міра можливої поведінки суб'єкта, яка надає йому можливість задовольнити свої потреби і яка забезпечена державою.

Юридичний обов'язок — міра обов'язкової поведінки суб'єкта права, встановлена для задоволення його інтересів і забезпечена державою.

Динаміка правовідносин залежить від юридичних фактів

Юридичні факти — це конкретні життєві обставини, передбачені правовою нормою, що викликають виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

Вони носять багатоманітний характер і охоплюють всі види суспільних відносин, регульованих правом. Юридичні факти діляться на події і дії. Якщо події не залежать від волі людей, то дії скоюються по волі громадян. Дії бувають правомірними і неправомірними. Правомірні дії можуть бути юридичними актами або юридичними вчинками, неправомірні дії — провинною або злочинами.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Місце і роль права в системі соціальних норм.
2. Загальна характеристика основних галузей права.
3. Реалізація норм права.
4. Правова норма: поняття, структура.
5. Походження і розвиток права.
6. Співвідношення об'єктивного і суб'єктивного права.
7. Правові пам'ятки українського народу.
8. Основні сучасні концепції права.
9. Формування державно-правові думки в Україні.
10. Правові системи в сучасному світі

Рекомендована література:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.
2. Копейчиков В. В. Загальна теорія держави і права, К.: 1997 с. 19-29, 100-112.
3. Правознавство: Підручник; За ред. В. В. Копейчикова. – 7-е вид., -К.: Юрінком Інтер, 2003. – с. 74-109.
4. Основи держави і права. Навч. посібник. під ред. Колодія А. М. І Олійника А. Ю. – К.: Либідь, 1997. – с. 27-38.
5. Правознавство: Навч. посібник / Т. В. Варфоломієва, В. П. Пастоков. – К.: Знання – Прес, 2001. – с. 40-58.
6. Правознавство. Тести для перевірки знань./ С.І. Куксенко. – Черкаси, 2005. – с. 13-24.
7. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних спеціальностей /За ред. М. В. Цвіко, В. Д. Ткаченка, О. В. Тетришина – Харків: Право, 2002. – с. 333-348.
8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. – Харків: Консул, 2001 – с. 414-430.
9. Рабинович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник, К.: Атака, 2001, с. 122-152.

ЛЕКЦІЯ 3. ПРАВОВА ПОВЕДІНКА ПРАВОПОРУШЕННЯ І ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

ПЛАН

1. Поняття законності і правопорядку. Правомірна поведінка.
2. Правопорушення: поняття, види, ознаки і склад.
3. Обставини, що виключають злочинність діяння і відповідальність за дії, які зовні схожі на правопорушення.
4. Юридична відповідальність: поняття, принципи, функції та види.

1. Поняття законності і правопорядку.

В правознавстві **законність** розглядається як узагальнююча категорія всієї юридичної науки і практики, інтегральний показник врегульованості всіх сторін суспільного життя. Рівень і стан законності служать головним критерієм оцінки правового життя суспільства, його громадян. Зміст законності зв'язаний як з поведінкою суб'єктів, що реалізують право, так і з діяльністю державних органів, що забезпечують її формування і захист, і полягає в точному і неухильному дотриманні ними юридичних норм.

Звідси витікає таке визначення законності: **законність** – це такий правовий режим

суспільного життя, при якому здійснюється точне і неухильне дотримання законів і інших нормативних актів всіма суб'єктами права.

Принципи законності:

- пануванням, верховенством законів
- рівності всіх перед законом, всі права повинні бути однаково захищені.
- неприпустимості свавілля в діяльності посадовців.

Стосовно правотворчої діяльності законність означає, що правова система повинна мати в розпорядженні такі інструменти, використання яких дозволяє всякий раз поставити заслін неправому нормативному акту, якщо його застосування пов'язано з утиском прав і свобод людини і громадянина.

Із законністю тісно зв'язано інше правове явище – правопорядок.

Правопорядок – це заснована на праві і законності організація суспільного життя, на тому або іншому етапі її розвитку. За своєю суттю, правопорядок – результат здійснення законності. Таким чином, між законністю і правопорядком існує жорсткий і нерозривний зв'язок. Всяке порушення законності обов'язково припускає порушення правопорядку незалежно від сфер, де це відбулося.

Поняття «правапорядок» характеризує стан врегульованості суспільних відносин, той якісний стан суспільних відносин, якого прагнуть люди, створюючи режим реального панування права. Відмінна риса правопорядку полягає в тому, що в ньому утілюються властивості права, правові принципи і вимоги законності.

Законність і правопорядок можуть бути забезпечені лише при певних матеріальних і духовних передумовах суспільного життя. Засоби, за допомогою яких забезпечується повне і послідовне проведення в життя вимог законності (і, відповідно, правопорядку) називаються гарантіями. Гарантії можна розділити на економічні, політичні, духовні і юридичні.

1. Економічними гарантіями є: рівність всіх форм власності, наявність громадянського суспільства, громадян-власників, вільне заняття підприємницькою діяльністю.

2. Політичними гарантіями законності є наявність розвиненої системи народовладдя, гарантованість політичних прав і свобод громадян, багатопартійної політичної системи, діяльність в країні політичної опозиції і ін.

3. Духовно-культурною гарантією є висока правова культура і розвинена правосвідомість.

4. До юридичних гарантій відносяться: правовий контроль, розслідування злочинів, система правосуддя, юридична відповідальність, заходи попереджувальної дії і ін.

В більшості випадків норми права виконуються учасниками правовідносин. Поведінка учасників правовідносин, відповідно вимогам правових норм, називається **правомірною**. Розрізняють декілька видів правомірної поведінки: належна, допустима і що вимагається.

Всяка правомірна поведінка може бути охарактеризоване як із зовнішньої, об'єктивної сторони, так і з внутрішньої, суб'єктивної. Об'єктивна сторона правомірної поведінки характеризується діями або бездіяльністю осіб, способом їх здійснення, використаними засобами, дійсними або можливими результатами. Суб'єктивна сторона правомірної поведінки є сукупністю мотивів, цілей, ступеня усвідомлення можливості наслідків і внутрішнього ставлення до них людини.

2. Правопорушення: поняття, види, ознаки і склад.

Поведінка людини може або узгоджуватися з положеннями чинного законодавства, або порушувати його. У першому випадку перед нами правомірна поведінка, у другому — правопорушення.

Правопорушення — ця дія або бездіяльність, якими порушуються норми права; це винна поведінка деліктоспроможної особи, яка суперечить нормам права, заподіює шкоду іншим особам чи суспільству і має наслідком юридичну відповідальність,

Вина — психічне ставлення особи до вчиненого правопорушення та його наслідків,

Умисел — одна з форм вини, що полягає в усвідомленні правопорушником протиправного

характеру та наслідків свого діяння та у бажанні або свідомому допущенні їх виникнення.

Соціальна суть правопорушення (провини або злочину) полягає у спричиненні шкоди особистим, груповим або загальносоціальним інтересам, які юридичне захищені державою.

Ознаки:

- *соціальна шкідливе* (завдає шкоди інтересам особистості, суспільства, держави),
- *протиправне* (порушує норми права),
- *винне* (залежить від волі свідомості суб'єкта)
- *каране* (за його здійснення передбачені певні санкції).

Питання про причини правопорушень завжди було й залишається складним. Історія свідчить, що правопорушення трапляються у всіх країнах і суспільствах незалежно від їхнього державного устрою та суспільного ладу, і цілковито викоринити їх ще нікому не вдалося. Глобальними причинами правопорушень є соціальні суперечності, які завжди існують у суспільстві. До основних причин виникнення окремих правопорушень можна віднести такі:

- відсутність почуття особистої відповідальності;
- незнання закону або неповага до нього;
- почуття безкарності.

Із розуміння аморальності будь-якого правопорушення випливає практично значущий висновок: якщо не знаєте вимог закону, сумніваєтесь у правомірності своєї поведінки, то оцініть її з точки зору моралі. Поведінка, що відповідає моральним ідеалам суспільства, відповідає і приписам його законів. Аморальна поведінка у більшості випадків може викликати і негативну оцінку з боку суспільства, і тягти юридичну відповідальність.

Склад правопорушення:

- *суб'єкт* — дієздатна особа, що здійснила правопорушення;
- *об'єкт* — порушене матеріальне або нематеріальне благо, що захищається правом;
- *об'єктивна сторона* — саме протиправне діяння, його шкідливий результат, та зв'язок між діянням і результатом;
- *суб'єктивна сторона* — вина, тобто ставлення правопорушника до діяння і його результату, в формі умислу або необережності.

За мірою соціальної або особистої шкідливості правопорушення визначаються як **проступки** (шкідливі правопорушення) або **злочини** (небезпечні правопорушення).

Правопорушення поділяють на:

- **дисциплінарні** — порушення навчальної або виробничої дисципліни, внутрішнього розпорядку підприємства, організації, установи;
- **майнові (цивільно-правові)** — нанесення матеріального збитку, порушення інших майнових або особистих немайнових прав і інтересів людей, які захищені законом;
- **адміністративні** — порушення правопорядку в громадських місцях, порядку управління всіма сторонами суспільного життя, що передбачені законодавством про адміністративні правопорушення.
- **кримінальні - злочини** — це суспільна небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

3. Обставини, що виключають злочинність діяння.

Відповідно до Конституції України (ст. 55) кожна людина має право будь-ким, не забороненим законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Ці положення Конституції деталізують Кримінальним кодексом України.

В деяких випадках громадяни скоюють вчинки, які по своїх зовнішніх ознаках співпадають із злочинними діяннями, проте не є суспільно небезпечними і кримінально протиправними. Це пов'язано з наявністю правомірних обставин, що виключають злочинність діяння (тобто його

суспільну небезпеку і протиправність).

До таких обставин відносяться:

- необхідна оборона,
- крайня необхідність,
- вчинення шкоди внаслідок **непереборної сили** (сил стихії),
- затримання особи, що вчинила злочин і т.п.
- виконання законного наказу чи розпорядження законним керівником,
- дії у стані фізичного та / або психічного примусу
- казус.

Кожна особа має право на необхідну оборону, тобто на захист, як своїх прав, так і інтересів інших осіб, суспільства і держави від злочинного посягання. Це право людина має незалежно від можливості уникнути посягання або звернутися по допомогу до інших осіб або органів влади. Необхідною обороною признаються дії, вчинені в цілях захисту вказаних вище інтересів від суспільно небезпечного посягання шляхом спричинення тому, що робить замах шкоди, якщо такі дії були обумовлені необхідністю негайного запобігання або припинення посягання. При цьому при необхідній обороні шкода може заподіюватися особі, що тільки робить замах.

Не є злочином вживання зброї або будь-яких інших засобів незалежно від наслідків, якщо воно здійснено для:

- 1) захисти від нападу озброєної особи або нападу групи осіб;
- 2) запобігання протиправного насильного проникнення в житло або інше приміщення;
- 3) випадку, якщо особа, що здійснює захист, не могла унаслідок переляку або сильного душевного хвилювання, викликаного суспільно небезпечними діями, оцінити відповідність захисту характеру посягання.

В той же час заподіяна особі, що робить замах, шкода повинна бути відповідною небезпеці посягання і обстановці захисту. Засоби захисту повинні бути відповідні засобам нападу. Спричинення шкоди особі при затриманні не є злочином, якщо іншими засобами затримати його було неможливо (тобто ці дії повинні бути необхідними для затримання), а також не допущено явної невідповідності заходів затримання характеру і ступеню суспільної небезпеки досконалого злочину і обстановці затримання злочинця.

Не є злочином дія, хоча і підпадаюче під ознаки діяння, передбаченого кримінальним законом, але вчинене в стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що загрожує інтересам держави, суспільним інтересам або правам даної особи або інших громадян, якщо ця небезпека за даних обставин не могла бути усунена іншими засобами. Крайня необхідність – ця вимушена дія, пов'язана із спричиненням шкоди. При цьому заподіяна шкода повинна бути менш значною, ніж шкоді, що запобігла; інакше матиме місце перевищення меж крайньої необхідності.

Казус (з латинської мови - випадок)- подія, наслідки якої не викликані умислом або необережністю особи. Казус **виключає відповідальність особи**, яка вчинила правопорушення

4. Юридична відповідальність.

Правопорушення є підставою для юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність — це передбачене законом і застосоване органами держави примусове обмеження або позбавлення правопорушника певних благ.

Підстави юридичної відповідальності:

- здійснення правопорушення;
- *провина особи* (умисел або необережність)
- відповідність особи правопорушника певним вимогам (вік, підсудність і ін.)

Наприклад, *підставою для кримінальної відповідальності* як виду юридичної відповідальності є здійснення особою суспільне небезпечного діяння, що містить *склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом*. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до здійснення

злочину вповнилося 16 років, а за окремі злочини — 14 років (ст. 22 КК).

Для організацій-порушників головною умовою кримінальної відповідальності є наявність у них статусу юридичної особи.

Незнання закону не звільняє від відповідальності.

Ознаки юридичної відповідальності:

По-перше, це відповідальність лише за законом.

По-друге, це відповідальність саме (і тільки) за правопорушення.

По-третє, це відповідальність завжди перед державою.

По-четверте, це примусова караюча відповідальність.

По-п'яте, юридична відповідальність завжди поєднується з моральною відповідальністю.

Основні принципи юридичної відповідальності: законність, обґрунтованість, справедливість, доцільність, невідворотність.

Цілі юридичної відповідальності:

1. охоронна — захистити від посягань на такі найважливіші для всіх людей цінності, як права і свободи. Якщо такі посягання вчинено, то юридична відповідальність має на меті відновлення, компенсацію блага, що постраждало;

2. позбавлення винного на деякий час можливості вчиняти інші правопорушення;

3. виховна — змінити погляди, свідомість правопорушника, виправити його так, щоб він у майбутньому не допускав подібних правопорушень;

4. запобіжна (профілактична) — вплинути на окремих людей, які могли б (через недостатню свідомість або з інших причин) вчинити правопорушення, таким чином, щоб вони утрималися від цього;

5. створення винному можливостей для пристосування до нормального життя без порушення правил і норм суспільної поведінки.

Види юридичної відповідальності

1. *Дисциплінарна* — настає за порушення трудової, навчальної, військової дисципліни.

2. *Матеріальна* — настає при нанесенні матеріального збитку підприємству, установі, організації.

3. *Цивільна* — настає головним чином за невиконання договірних зобов'язань, за спричинення шкоди.

4. *Адміністративна* — настає за здійснення адміністративних правопорушень, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення або іншим адміністративним законодавством.

5. *Кримінальна* — настає за здійснення злочину, передбаченого КК України.

Юридична відповідальність буває різною і залежить від виду правопорушення, небезпеки його наслідків, кола людей і організацій, яким заподіяно шкоду. Урахування цих обставин — неодмінна умова справедливості покарання.

Дві обставини — ступінь шкідливості (або небезпечності) правопорушення і особа правопорушника — завжди беруться до уваги при встановленні міри юридичної відповідальності як при виданні закону, так і при його застосуванні до конкретних осіб.

Це цілком відповідає засадам соціальної справедливості і виражається у принципі індивідуалізації відповідальності: вона повинна відповідати ступеню тяжкості та особливостям особи правопорушника.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Правове виховання як засіб підвищення рівня правосвідомості та правової культури.
2. Обставини, що виключають юридичну відповідальність.
3. Алкоголізм, наркоманія, токсикоманія і правопорушення.
4. Злочин і покарання. Світовий досвід.
5. Юридична відповідальність неповнолітніх.

6. Аргументи „за і проти” смертної страти
7. Законність, правопорядок та державна дисципліна.
8. Правосвідомість і правова культура.

Рекомендована література:

1. Конституція України.
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. Офіційний текст. К.: Юрінком. Інтер, 2001.
3. Копейчиков В. В. Загальна теорія держави і права, К.: 1997 с. 19-29, 197-217.
4. Правознавство: Підручник; За ред. В. В. Копейчикова. – 7-е вид., -К.: Юрінком Інтер, 2003. – с. 110-138.
5. Правознавство: Навч. посібник / Т. В. Варфоломієва, В. П. Пастухов. – К.: Знання – Прес, 2001. – с. 63-67.
6. Правознавство. Тести для перевірки знань./ С.І. Куксенко. – Черкаси, 2005. – с. 25-31.
7. Основи держави і права. Навч. посібник. під ред. Колодія А. М. І Олійника А. Ю. – К.: Либідь, 1997. – с. 42-50.
8. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних спеціальностей /За ред. М. В. Цвітка, В. Д. Ткаченка, О. В. Тетришина – Харків: Право, 2002. – с. 348-359.
9. Скаун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. – Харків: Консул, 2001 – с. 414-430.
10. Рабинович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник, К.: Атака, 2001, с. 122-152.
11. Чернишова Н.В. Кримінальне право України. (загальна частина). Навчальний посібник. – К.: Аттіка. С. 4-36.

ЛЕКЦІЯ 4. ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

ПЛАН

1. Конституційне право, його особливості та місце в системі законодавства.
2. Загальні засади конституційного ладу України.
3. Народовладдя в Україні та форми його здійснення.
4. Громадянство України як один з інститутів конституційного права.
5. Конституційні права, свободи та обов'язки громадян України.

1. Конституційне право, його особливості та місце в системі законодавства.

Конституційне право України слід розглядати як галузь права і законодавства, як науку і навчальну дисципліну, що має свій предмет і метод, характеризується особливими правовими нормами і відносинами та принципами правового регулювання.

Конституційне право України як галузь права і законодавства являє собою систему правових норм і нормативно-правових актів та інших джерел, що регулюють відносини, пов'язані з основами конституційного ладу, правового статусу особи, народовладдям, територіальним устроєм держави.

Через них забезпечується організаційна та функціональна єдність суспільства України як цілісної соціальної системи. При цьому закріплюються основи конституційного ладу України, загальні засади правового статусу людини і громадянина, територіальний устрій, система державних органів, основні положення і принципи організації місцевого самоврядування в Україні.

Отже, предметом конституційного права України є особливе коло суспільних відносин, що виникають у процесі організації та здійснення публічної влади в Україні, державної та місцевої (місцеве самоврядування). Ці відносини характеризуються певною специфікою, а саме: стосуються всіх найважливіших сфер життєдіяльності суспільства; виступають як базові в політичній, економічній, духовній, соціальній та інших сферах життя суспільства. Саме тому можна стверджувати, що структуру предмета конституційного права України складають:

- відносини політичного характеру (наприклад, форма правління, форма державного устрою);
- найважливіші економічні відносини (скажімо, регламентація існуючих форм власності та механізмів її захисту);
- відносини, що стосуються правового статусу людини і громадянина (громадянство, основні права, свободи, обов'язки та ступінь їх гарантованості з боку держави);
- відносини, що складаються в процесі реалізації права народу України на самовизначення і пов'язані з державно-територіальним устроєм України;
- відносини щодо організації та діяльності державного апарату України;
- відносини, які визначають діяльність органів місцевого самоврядування.

Отже, **конституційно-правові відносини** — це суспільні відносини, врегульовані конституційно-правовими нормами, суб'єкти яких наділяються взаємними правами та обов'язками, згідно з котрими вони повинні функціонувати.

Виходячи з цього, а також із викладеного вище можна стверджувати, що вони мають специфічний, тільки їм притаманний, зміст; характеризуються особливими суб'єктами, тобто певні їх учасники не можуть вступати в деякі інші види правовідносин. Так, приміром, Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також здійснювати іншу оплачувану чи підприємницьку діяльність або входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку. Такі відносини порівняно з іншими галузевими правовідносинами мають найбільш загальний характер.

Принципи конституційно-правового регулювання:

- верховенство права;
- верховенство і пряма дії Конституції та законів у системі нормативно-правових актів;
- загальна демократія;
- політичний, економічний та ідеологічний плюралізм;
- поділ влади;
- гуманізм;
- пріоритетність норм і принципів міжнародного права порівняно з вітчизняним законодавством;
- державним та іншим гарантуванням прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, народовладдя, захисту суверенітету й територіальної цілісності України і т. д.

Конституційно-правова норма — це загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене чи санкціоноване державою з метою регулювання та охорони певних суспільних відносин, які становлять предмет конституційного права. Їхніми специфічними ознаками є те, що вони:

- а) регулюють особливе, з огляду на його важливість, коло суспільних відносин, що безпосередньо стосується здійснення народовладдя;
- б) встановлюють порядок створення інших правових норм, який є обов'язковим для інших галузей права;
- в) мають вищу юридичну силу щодо інших правових норм;
- г) відрізняються особливою структурою в тому розумінні, що для них не є характерною тричленна структура (гіпотеза, диспозиція та санкція). Деякі конституційно-правові норми (норми-принципи, норми-декларації) взагалі мають лише диспозицію.

Метод конституційно-правового регулювання — це сукупність способів і засобів, з допомогою яких упорядковуються суспільні відносини, що становлять предмет конституційного права. Він характеризується: найбільшою загальністю; максимально високим юридичним рівнем; імперативністю; універсальністю; доцільністю; поєднанням прямого й опосередкованого

регулювання.

Відповідно до конституційно-правового регулювання існує *наука конституційного права*. Її можна визначити як галузеву юридичну науку, що являє собою систему знань про конституційно-правові норми, відносини та інститути, конституційно-правове регулювання загалом. Предметом цієї науки є: власне галузь конституційного права; суспільні відносини, що підлягають конституційно-правовому регулюванню; історія (іноземна й вітчизняна) становлення галузі конституційного права. А джерелами науки конституційного права слід визнати: праці вітчизняних і закордонних учених які безпосередньо чи опосередковано стосуються її проблем, правові акти (чинні й такі, що вже втратили чинність), конституційно-правові норми. Наука конституційного права має і свої методи, основними з яких є історичний, порівняльний, системний, статистичний, структурно-функціональний і конкретно-соціологічний.

2. Загальні засади конституційного ладу України.

Розділ I Конституції України має назву «Загальні засади» і складається з 20 статей. У ньому закріплено основні принципи конституційного ладу нашої держави, які є базою для конституційного регулювання найважливіших суспільних відносин.

Стаття 1 Конституції проголошує Україну суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Суверенність і незалежність держави означають, що її влада є верховною, повною, самостійною і неподільною у відносинах, які мають місце в межах кордонів цієї держави, а також її незалежність і рівноправність у взаємовідносинах з іншими державами. Такі підвалини забезпечують у державі повноту законодавчої, виконавчої та судової влади, а також непідпорядкування і непідзвітність цієї держави іноземним державам у міжнародних відносинах.

Демократизм в Україні передбачає створення найсприятливіших умов для широкої та реальної участі громадян в управлінні справами держави та суспільства, забезпечення багатоманітності політичного та культурного життя тощо.

Говорячи про Україну як соціальну державу, слід брати до уваги її орієнтацію на здійснення широкомасштабної та ефективної соціальної політики, що діставала б вияв у реальному забезпеченні прав людини і громадянина, створенні доступних систем освіти, охорони здоров'я і соціального захисту, належній підтримці малозабезпечених верств населення тощо.

Правова держава - це держава, в якій панує право, де діяльність держави, її органів і посадових осіб здійснюється на основі та в межах, визначених правом, де не тільки особа відповідає за свої дії перед державою, а й держава несе реальну відповідальність перед особою за свою діяльність та її наслідки.

Стаття 2 Конституції проголошує Україну унітарною державою, тобто державою, в межах якої немає інших утворень, що мають ознаки суверенітету і право самостійно вступати у відносини з іншими державами, а також право виходу зі складу України.

Україна як унітарна держава має єдині:

- а) державні органи;
- б) систему законодавства;
- в) територію;
- г) громадянство;
- д) символіку тощо.

В Україні встановлено республіканську форму правління (ч. 1 ст. 5 Конституції). Тому носієм суверенітету і єдиним джерелом влади визнається лише народ.

Державні символи — це встановлені конституцією або спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки конкретної держави, які уособлюють її суверенітет, а в деяких випадках сповнені й певного історичного чи ідеологічного змісту. Конституція України визначила такі символи нашої Держави: *Державний Прапор*, *Державний Герб*, який встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького, і *Державний Гімн*. Наведемо їх загальні описи.

Столицею України, тобто адміністративно-політичним Центром і місцеперебуванням загальнодержавних законодавчих, виконавчих і судових органів, є місто Київ.

Відповідно до ст. 6 Конституції, «державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову». Реалізація цього принципу покликана запобігти

концентрації всієї державної влади в руках однієї особи або одного органу, що призводить, як засвідчує історичний досвід, до свавілля у керівництві державою та суспільством.

Говорячи про конституційне визнання і гарантування місцевого самоврядування (ст. 7), треба усвідомлювати, що мається на увазі право місцевих територіальних громад (жителів села, селища, міста), а також обраних ними відповідних рад самостійно і незалежно від органів держави, але в порядку і межах, передбачених чинним законодавством, вирішувати питання місцевого значення.

У статтях 8, 9 і 19 Конституції України закріплено такі основні принципи побудови та функціонування національної правової системи:

1) верховенство права, що передбачає неухильне дотримання правових принципів незалежно від міркувань стосовно їхньої політичної доцільності;

2) найвища юридична сила Конституції. Згідно з цим принципом, закони та інші нормативно-правові акти мають прийматися на основі Конституції та відповідати їй. В іншому разі прийняті акти мають визнаватися недійсними й не підлягають виконанню;

3) визнання положень Конституції нормами прямої дії. Цим зумовлено, що конституційні писи впливають на суспільні відносини безпосередньо.

Норми, визначені статтями 10-12 Конституції України, покликані врегулювати основи національного розвитку та міжнародних відносин, вони впливають з положень відповідних міжнародно-правових актів і деталізуються в актах національного законодавства, наприклад у Законі України «Про мови в Україні» від 28 жовтня 1989 р.

Основні засади економічних відносин в Україні закріплено у статтях 13, 14, 16 Конституції. Саме ними визначено об'єкти, які є «власністю Українського народу», від імені якого права власника щодо цих об'єктів «здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування». До таких об'єктів належать земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси.

Стаття 15 Конституції України гарантує побудову суспільного життя «на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності».

У розділі I Конституції України закріплено засади національної безпеки та зовнішньополітичної діяльності нашої держави. Під національною безпекою мається на увазі стан захищеності життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства від існуючих і можливих внутрішніх і зовнішніх загроз у всіх сферах суспільних відносин. З метою забезпечення належного рівня захищеності цих інтересів у ст. 17 Конституції визначено вихідні положення захисту суверенітету і територіальної цілісності, економічної та інформаційної безпеки України.

Стаття 18 Конституції закріплює спрямування зовнішньополітичної діяльності України на забезпечення її національних інтересів і безпеки через «підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з іншими країнами за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права». Ці норми й принципи закладено в деяких міжнародно-правових актах, зокрема у Статуті ООН та Декларації про принципи міжнародного права.

3. Народовладдя в Україні та форми його здійснення.

Народовладдя в Україні реалізується на основі Конституції через інститути безпосередньої (прямої) чи представницької (виборної) демократії.

До інститутів безпосередньої демократії, які забезпечують ухвалення державного рішення прямим волевиявленням народу, відносять:

- референдум;
- обговорення проектів нормативних актів;
- участь у виборах органів державної влади;
- загальні збори (збір) громадян;
- звіти депутатів і виконавчих органів перед населенням.

Представницька демократія - це засіб реалізації волі народу через обраних ним представників в органи влади: насамперед, народних депутатів, Президента, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів органів місцевого самоврядування.

Референдум - це голосування населення всієї держави (загальнодержавний референдум) або певної частини її населення (місцевий референдум) з метою вирішення найважливіших питань державного та суспільного життя. Референдум і вибори мають загальний метод здійснення

голосування, але різняться своїм предметом. Вибори проводяться для визначення особи, яка, на думку більшості виборців, найбільш гідна обіймати виборну посаду. Завданням референдуму є вирішення важливих питань, не пов'язаних із наданням юридичної сили мандатам якихось осіб. Це можуть бути затвердження, зміна чи скасування законів, вирішення проблем територіального устрою в межах держави тощо.

Залежно від тих чи тих ознак референдуми поділяються на певні види. Розрізняють:

- імперативний і консультативний,
- конституційний і законодавчий,
- обов'язковий і факультативний.

Імперативний і консультативний референдуми розрізняються за їхніми юридичними наслідками. Рішення, винесене *імперативним референдумом*, має загальнообов'язкове значення і не потребує ніякого затвердження. Імперативним, наприклад, був референдум 1 грудня 1991 р., під час якого визначалося, бути чи не бути Україні незалежною державою. Результати *консультативного референдуму* юридичної сили не мають. Його призначення полягає в установленні думки голосуючих щодо певного питання. Ця думка може бути врахована, але не є обов'язковою для вирішення державними органами відповідної проблеми. У деяких країнах *консультативний* референдум здійснюється під назвою «всенародного обговорення».

Конституційним називається референдум, внаслідок якого змінюється, приймається або відхиляється конституція. Якщо ці питання вирішуються стосовно до звичайного закону, то *референдум називається законодавчим*.

Обов'язковий референдум - це референдум, проведення якого є обов'язковим для вирішення визначених конституцією проблем.

Відповідно до ст. 73 Конституції України, обов'язковим є всеукраїнський референдум для вирішення питань щодо зміни території України. В інших країнах предметом обов'язкового референдуму визначаються, скажімо, затвердження статутів автономних територій (Іспанія), затвердження Конституції та змін до неї, розв'язання протиріч між палатами парламенту (Швейцарія) тощо.

Якщо ж *референдум* визначається як один із можливих, але необов'язкових способів вирішення певних питань, то він *називається факультативним*. Це може стосуватися, приміром, затвердження законів, міжнародних угод.

Попри те, що референдум розглядається як форма виявлення волі народу, світова державно-правова практика свідчить про юридичну і політичну недоцільність вирішення певних питань референдумом. Звідси конституції деяких держав забороняють виносити на референдум певне коло питань. У більшості випадків це стосується законів і рішень, пов'язаних із фінансово-бюджетними проблемами, наданням громадянства, амністіями, помилуваннями та з деяких інших проблем.

Такий підхід має реальні підстави. Якщо уявити, наприклад, ситуацію, в якій проект бюджету відхиляється референдумом, то для розгляду нового його проекту необхідний новий референдум. І це може повторюватися кількаразово. Крім того, проведення референдуму потребує витрати значних коштів, а організація - певного часу. Отже, кінець кінцем, держава може залишитися без затвердженого бюджету.

Конституція України (ст. 74) встановлює, що в нашій державі не допускається проведення референдумів щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

Всеукраїнський референдум може призначатися Верховною Радою або Президентом України, але тільки в межах, визначених Конституцією повноважень. Так, Верховна Рада уповноважена призначити всеукраїнський референдум для вирішення питань про зміну території держави. Президент має право призначити його щодо затвердження закону про внесення змін до розділів I, II, XIII Конституції, а також проголосувати референдум за народною ініціативою.

Ініціатива щодо проведення референдуму визнається народною, а отже, обов'язковою до втілення в життя, якщо відповідна вимога виходить не менш як від 3 млн громадян України, які мають право голосу. Аби ця ініціатива відображала прагнення народу України. Конституція встановлює, що підписи під вимогою про призначення референдуму повинні бути зібрані не менш як у 2/3 областей і не менш як по 100 тис. підписів у кожній з них. Такий порядок надає певним групам громадян України, що мають право голосу, та різним громадським об'єднанням можливість

спробувати реалізувати свої політичні ідеї в разі протидії з боку державних структур завдяки наданню через референдум цим ідеям всенародної підтримки.

Конкретні питання, пов'язані з організацією та проведенням референдуму, регламентуються Законом України «Про всеукраїнський і місцеві референдуми» від 3 липня 1991 р.

Під **виборчою системою** України розуміється передбачений законодавством порядок формування представницьких органів держави. Усі норми права, які регламентують цей порядок, в сукупності складають виборче право. Основними його джерелами є Конституція України й такі Закони України, як «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 р., «Про вибори Президента України» від 18 березня 2004 р., «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 6 квітня 2004 р. У цих нормативно-правових актах сформульовано такі **головні принципи виборчого права**:

- загального,
- рівного та
- прямого виборчого права
- за таємного голосування;
- вільного й рівноправного висунення кандидатів у депутати;
- гласності та відкритості;
- рівності можливостей для всіх кандидатів у проведенні виборчої кампанії;
- неупередженості до кандидатів з боку державних органів, установ та організацій, органів місцевого самоврядування;
- свободи агітації.

Принцип загальності означає, що право обирати мають усі громадяни України, яким на день голосування виповнилося 18 років. Це право називається *активним виборчим правом* і тлумачиться так тому, що будь-які прямі або непрямі пільги чи обмеження щодо виборчих прав громадян України залежно від походження, соціального та майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, ставлення до релігії, політичних переконань, роду й характеру занять, непередбачені цими законами, забороняються.

Щодо права бути обраним, тобто *пасивного виборчого права*, то виборчим законодавством воно розглядається по-різному. Так, народним депутатом України може бути обраний громадянин України, який має право голосу, на день виборів досяг 21-річного віку і постійно проживає на території України протягом останніх п'яти років. Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35-річного віку, має право голосу, проживає в Україні протягом 10 останніх перед днем виборів років і володіє державною мовою. А депутатом сільської, селищної, міської, районної в місті, районної та обласної ради може бути обраний громадянин України, який на день голосування досяг 18-річного віку, має виборчі права і постійно проживає або працює на території відповідної ради.

Принцип рівного та прямого виборчого права означає, що громадяни України беруть участь у виборах народних депутатів, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим і місцевих рад на рівних засадах і депутати обираються безпосередньо виборцями.

Таємність голосування на виборах означає, що ніякі форми контролю за волевиявленням виборців не допускаються, а саме: голосування відбувається у спеціально обладнаній для цього кабіні чи кімнаті. Під час заповнення бюлетеня в кабіні чи кімнаті для голосування може бути тільки голосуючий.

Принцип вільного й рівноправного висунення кандидатів передбачає, що всі громадяни України, які мають право голосу, мають право висувати кандидатів. Вони можуть реалізувати це право як безпосередньо, так і через політичні партії, їхні виборчі блоки й трудові колективи, збори виборців.

Гласність і відкритість виборчого права означає, що підготування і проведення виборів депутатів завжди здійснюються відкрито і гласно.

Рівність можливостей для всіх кандидатів у проведенні виборчої кампанії як принцип виборчого права повинен розумітися так, що всім кандидатам після офіційної їх реєстрації надається можливість брати участь у виборчій кампанії на рівних засадах, вони мають рівне право на використання державних засобів масової інформації на території України, в них рівні

можливості щодо матеріально-технічного і фінансового забезпечення їх участі у виборчій кампанії з боку держави.

Принцип неупередженості до кандидатів з боку державних органів, установ і організацій, органів місцевого самоврядування вживається та зумовлює існування такого інституту виборчого права, як звільнення кандидата від виробничих або службових обов'язків зі збереженням середньої заробітної плати за місцем роботи: кандидати під час виборчої кампанії не можуть бути звільнені з роботи, а також переведені на іншу роботу або посаду без їхньої згоди, притягнені до кримінальної відповідальності, заарештовані або піддані заходам адміністративного стягнення, що накладається в судовому порядку без згоди відповідних державних органів.

До того ж особи, які насильством, обманом, погрозами чи в інший спосіб перешкоджають вільному здійсненню громадянином України права обирати та бути обраним, вести передвиборчу агітацію, публічно закликають або агітують за бойкотування виборів, а також члени виборчих комісій, службові особи державних і громадських органів, які вчинили підробку виборчих документів, неправильний підрахунок голосів, порушили таємницю голосування або допустили інші порушення виборчого законодавства, несуть відповідальність, передбачену цим законодавством. До певної відповідальності притягуються також особи, які опублікували або в інший спосіб поширили явно неправдиві відомості про кандидата.

І, нарешті, *принцип свободи агітації* передбачає, що всі громадяни України, їхні об'єднання, трудові колективи, довірені особи кандидатів мають право вільно та безперешкодно обговорювати програми кандидатів, їхні якості, а також платформи і програми тих партій, блоків, зборів, що їх висунули. При цьому дозволяється вести агітацію як «за», так і «проти» кандидата в усіх засобах масової інформації.

Своєю чергою, кандидати також мають право на зустрічі з виборцями як безпосередньо, так і через довірених осіб. Кандидати можуть здійснювати передвиборчу агітацію в будь-яких формах і будь-якими засобами, що не заборонені законом.

Вибори народних депутатів відбуваються за партійно-пропорційною системою.

Депутати обираються за пропорційною системою у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій;

Витрати на підготовку і проведення виборів депутатів здійснюються виключно за рахунок коштів Державного бюджету України та коштів виборчих фондів партій (блоків), кандидатів у депутати від яких зареєстровано в багатомандатному окрузі, кандидатів у депутати, зареєстрованих в одномандатних округах.

Кандидатів у депутати може висувати партія, яка зареєстрована в установленому законом порядку не пізніше за рік до дня виборів, виборчий блок партій за умови, що до його складу входять партії, зареєстровані не пізніше як за рік до дня виборів. Громадянин України, який відповідно до чинного законодавства має право бути обраним депутатом, може самовисунутися або дати згоду балотуватися кандидатом у депутати.

Голосування проводиться в спеціально відведених приміщеннях, в яких у достатній кількості обладнуються кабінети (кімнати) для таємного голосування та визначаються місця видачі виборчих бюлетенів. Виборчі скриньки встановлюються так, щоб виборці підходили до них через кабінети (кімнати) для таємного голосування. Голосування проводиться в день виборів з восьмої до двадцятої години.

4. Громадянство України як один з інститутів конституційного права.

Правовий статус особи залежить від того, хто вона — громадянин держави, іноземець чи особа без громадянства (апатрид).

Під громадянством розуміють визначену юридичну належність людини до держави, сталий правовий зв'язок особи із конкретною державою.

Завдяки існуванню такого зв'язку держава гарантує громадянину забезпечення прав і свобод та захист його за межами держави. Своєю чергою, громадянин зобов'язаний дотримуватися законів держави й виконувати встановлені обов'язки.

Питання громадянства України регулюються Конституцією України, Законом України «Про

громадянство» від 18 січня 2001 р., міжнародними договорами України. При цьому якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що містяться в законодавстві України, застосовуються правила міжнародного договору.

Вищезгадане законодавство України про громадянство ґрунтується на принципах:

1) єдиного громадянства - громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянства (підданства) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянства України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України;

2) запобігання виникненню випадків безгромадянства;

3) неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;

4) визнання права громадянина України на зміну громадянства;

5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) і автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;

6) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;

7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

Громадянами України є:

1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України;

2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 року) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено напис «громадянин України», а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття;

4) особи, які набули громадянства України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Документами, що підтверджують громадянство України, є:

- паспорт громадянина України;
- свідоцтво про належність до громадянства України;
- паспорт громадянина України для виїзду за кордон;
- тимчасове посвідчення громадянина України;
- проїзний документ дитини;
- дипломатичний паспорт;
- службовий паспорт;
- посвідчення особи моряка;
- посвідчення члена екіпажу;
- посвідчення особи на повернення в Україну.

Громадянство України набувається:

- за народженням;
- за територіальним походженням;
- внаслідок прийняття до громадянства;
- внаслідок поновлення у громадянстві;
- внаслідок усиновлення;

- внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування;
- внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- внаслідок встановлення батьківства;
- за іншими підставами, передбаченими міжнародними Договорами України.

Так, наприклад, регламентуючи набуття громадянства України *за народженням*, діюче законодавство України встановлює, що особа, батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України. Особа, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, є громадянином України. Особа, яка народилася за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави, є громадянином України. Особа, яка народилася на території України від іноземців, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків, є громадянином України. Особа, яка народилася на території України, одному з батьків якої надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків або набула за народженням громадянство того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, є громадянином України. Особа, яка народилася на території України від іноземця і особи без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем, є громадянином України. Новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда), є громадянином України. Особа, яка має право на набуття громадянства України за народженням, є громадянином України з моменту народження.

Встановлюючи порядок набуття громадянства України *за територіальним походженням*, передбачається, що особа, яка сама або принаймні один з її батьків, дід чи баба, повнорідні брат чи сестра народилися або постійно проживали до 16 липня 1990 року на території, яка стала територією України згідно із ст. 5 Закону України «Про правонаступництво України», а також на інших територіях, що входили до складу Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Української Держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), і є особою без громадянства або іноземцем, що взяв зобов'язання припинити іноземне громадянство, та подала заяву про здобуття громадянства України, а також її діти реєструються громадянами України. Дитина, яка народилася чи постійно проживала на території УРСР (або хоча б один з її батьків, дід чи баба народилися чи постійно проживали на вищезазначених територіях, і є особою без громадянства), реєструється громадянином України за заявою одного з батьків або опікуна чи піклувальника. Дитина, яка народилася на території України від батьків, які є іноземцями, і набула за народженням громадянства іншої держави або держав, яке було припинене, реєструється громадянином України за клопотанням одного з батьків або опікуна чи піклувальника тощо.

Іноземець або особа без громадянства можуть бути за їх клопотаннями *прийняті до громадянства* України. Умовами прийняття до громадянства України є:

- 1) визнання і дотримання Конституції України та законів України;
- 2) зобов'язання припинити іноземне громадянство або непереходження в іноземному громадянстві;
- 3) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років;
- 4) отримання дозволу на постійне проживання в Україні;
- 5) володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування;
- 6) наявність законних джерел існування. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні.

До громадянства України не приймається особа, яка:

- 1) вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид;
- 2) засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до погашення або

зняття судимості);

3) вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким злочином.

Набуття громадянства України дітьми віком від 15 до 18 років може відбуватися лише за їхньою згодою.

Громадянство України припиняється:

- 1) внаслідок виходу з громадянства України;
- 2) внаслідок втрати громадянства України;
- 3) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Громадянин України, який виїхав на постійне проживання за кордон, може *вийти* з громадянства України за його клопотанням.

Вихід з громадянства України допускається, якщо особа набула громадянство іншої держави або отримала документ, виданий уповноваженими органами іншої держави, про те, що громадянин України набуде її громадянства, якщо вийде з громадянства України. Вихід дітей віком від 15 до 18 років з громадянства України може відбуватися лише за їхньою згодою. Вихід з громадянства України не допускається, якщо особу, яка клопоче про вихід з громадянства України, в Україні притягнуто як обвинувачену у кримінальній справі або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності і підлягає виконанню.

Датою припинення громадянства України у цих випадках є дата видання відповідного Указу Президента України.

Громадянство України втрачається:

- 1) якщо громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянства іншої держави.
- 2) якщо іноземець набув громадянство України і не подав документів про вихід із громадянства іншої країни;
- 3) якщо іноземець набув громадянство України і скористався правами чи виконав обов'язки громадянина іншої країни;
- 4) якщо іноземець набув громадянство України по підробленими документах;
- 5) якщо громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову, державну службу, у правоохоронні органи і т.п. іншої держави.

Питання щодо громадянства вирішується спеціальною комісією при Президенті України.

5. Конституційні права, свободи та обов'язки громадян України.

Питання прав і свобод людини і громадянина нині є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики всіх держав світової співдружності. Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод особи, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави й суспільства в цілому.

Свобода людини — вихідне поняття у проблемі прав людини і громадянина. Розрізняють природні права людини, тобто пов'язані із самим її існуванням і розвитком, і набуті, що в основному характеризують соціально-політичний статус людини і громадянина (інститут громадянства, право на участь у вирішенні державних справ тощо). Звісна річ, що за відсутності у людини свободи вона не може володіти і реально користуватися своїми правами. Саме свобода створює умови для реального набуття прав та їх реалізації. З іншого боку, права людини закріплюють і конкретизують можливість діяти у межах, установлених її правовим статусом.

Свободу людини визначають певні ознаки. Так, люди є вільними від народження, ніхто не має права порушувати їх природні права. До того ж, у демократичному суспільстві саме держава є головним гарантом свободи людини. За обсягом поняття «свобода людини» повно відображає принцип, закладений у ст. 19 Конституції України, згідно з яким людина має право робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством.

Теорія права і правова практика розрізняють поняття «права людини» і «права громадянина». У першому випадку йдеться про права, пов'язані із самою людською істотою, її існуванням і

розвитком. Людина (як суб'єкт прав і свобод) тут виступає переважно як фізична особа. За Конституцією України, до цього виду прав належать право на життя (ст. 27), право на повагу до гідності людини (ст. 28), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), право на невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32) тощо.

Щодо прав громадянина, то вони зумовлені сферою відносин людини з суспільством, державою, їхніми інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є.

Права людини порівняно з правами громадянина пріоритетні. Адже права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій або тій державі, а *права громадянина* - лише на тих осіб, які є громадянами певної країни. Прикладом прав громадянина, закріплених Конституцією України, є право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій (ст. 39), право на соціальний захист (ст. 46) тощо.

Говорячи про права людини і громадянина, слід зважати на те, що таке їх розмежування не має абсолютного значення, оскільки за згодою між державами деякі громадянські права можуть бути поширені на громадян іншої держави - суб'єктів укладених між державами договорів.

Сучасне міжнародне співтовариство приділяє значну увагу розвитку та забезпеченню прав людини. Ці процеси набули особливої інтенсивності після другої світової війни. Цьому сприяли загальна демократизація міжнародних відносин, створення Організації Об'єднаних Націй, інших демократичних міжнародних інституцій.

Демократизацію процесу, пов'язаного з проголошенням і захистом прав людини, значно прискорило прийняття низки міжнародних документів щодо закріплення, правової регламентації та розроблення механізму міжнародного захисту прав людини у державах, які підписали відповідні міжнародні документи.

Серед найважливіших загальних документів, з якими повністю узгоджуються положення Конституції України, Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний договір про громадянські та політичні права (1966 р.), Міжнародний договір про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Європейська конвенція про захист прав і фундаментальних свобод людини з протоколами (1950 р.), Європейський соціальний статут (1961 р.). Підсумковий акт Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.), Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1989 р.). Документ Копенгагенської наради-конференції з людського виміру НБСЄ (1990 р.) та ін.

Отже, відповідно до Конституції України, основне право громадянина - це його можливість здійснювати певні дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів, установлених державою і закріплених у Конституції та інших нормативно-правових актах.

У Конституції України (переважно в розділі II) визначено такі групи основних прав: громадянські, політичні, економічні, соціальні, екологічні, культурні, сімейні.

Громадянські права — це можливості людей, що характеризують їхнє фізичне та біологічне існування, задоволення матеріальних, духовних і деяких інших потреб.

Сюди відносять такі суб'єктивні права: на життя; на недоторканність особи, житла, на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; на вибір місця проживання, свободу пересування, на вільне залишення території України та повернення будь-коли в Україну; на свободу власної думки і слова, на вільне виявлення своїх поглядів і переконань; вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово та в інший спосіб на свій вибір; на свободу світогляду, віросповідання і т. ін.

Політичні права — це можливості людини і громадянина брати участь у громадському та державному житті, вносити пропозиції про поліпшення роботи державних органів, їхніх службових осіб та об'єднань громадян, критикувати вади в роботі, безпосередньо брати участь у різних об'єднаннях громадян.

До цієї групи відносять такі права: брати участь в управлінні державними та громадськими справами, користуватися рівним правом доступу до державної служби, а також служби в органах місцевого самоврядування; обговорювати, приймати закони й виносити рішення загальнодержавного та місцевого значення, беручи участь у всеукраїнському та місцевих

референдумах; надсилати індивідуальні або колективні письмові звернення чи особисто звертатися до державних органів, органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб; утворювати об'єднання громадян (політичні партії, громадські організації) та брати участь у їхній роботі; збиратися мирно, без зброї та проводити збори, мітинги, походи й демонстрації, про що завчасно сповіщати органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування; вибирати й бути обраними до державних органів та органів місцевого самоврядування; мати громадянство.

Економічні права — це можливості людини і громадянина, що характеризують їхню участь у виробництві матеріальних благ. До них відносять: право на приватну власність (індивідуальну та колективну); право на працю і вибір професії та роду трудової діяльності; можливість вибору роду занять і роботи за покликанням; право на професійну підготовку і перепідготовку; право на справедливу оплату праці; право на страйк; право на відпочинок тощо.

Соціальні права — це можливості людини і громадянина із забезпечення належних соціальних умов життя. Це право на охорону здоров'я; право на житло; право на матеріальне забезпечення у старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника та ін.; право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (харчування, одяг, житло).

Екологічні права — це права людини і громадянина на безпечне екологічне середовище. Тобто це право на безпечне для життя і здоров'я довкілля; на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди і т. ін.

Культурні права — це можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу (нації) та всього людства. Це право на освіту; право на користування досягненнями вітчизняної та світової культури; право на свободу наукової, технічної та художньої творчості; право на захист інтелектуальної власності; право на використання результатів інтелектуальної, творчої діяльності тощо.

Сімейні права — це можливості людини і громадянина вільно розпоряджатися собою в сімейних правовідносинах. Це означає: право на невтручання в особисте й сімейне життя; право на добровільне одруження, рівні права та обов'язки у шлюбі та сім'ї; право на державну охорону сім'ї, материнства, батьківства і дитинства; право на рівність дітей незалежно від походження чи народження у шлюбі або поза шлюбом.

Основні права громадян нерозривно пов'язані з їхніми **обов'язками**. *Основний обов'язок громадянина — це встановлені Конституцією держави вид і міра його необхідної обов'язкової поведінки*. Щоб людина могла успішно реалізувати свої права, отримувати від суспільства певні матеріальні та духовні блага, вона повинна виконувати покладені на неї обов'язки, віддавати суспільству свою працю, свої зусилля, піклуватися про державні та громадські справи. Стаття 29 Загальної декларації прав людини проголошує: “Кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому можливий вільний і повний розвиток її особистості”. Почуття обов'язку — це не пута, що зв'язують справжню людську свободу. Обов'язок є серцевиною моралі. Обов'язок людини перед самим собою, перед сім'єю, перед своїми близькими, перед оточуючими людьми, перед вищими моральними цінностями, перед людством. Як говорив Демокрит: “Не із страху, але із почуття обов'язку потрібно утримуватися від поганих вчинків”.

Кожна людина має певні права, проте вони не можуть бути реалізовані без виконання іншими людьми своїх обов'язків. Наприклад, якщо у вас є право отримати майно, то у когось має бути обов'язок його вам передати. Сукупність прав, обов'язків, інтересів людини і громадянина, реалізацію і захист яких покладає на себе держава, називають правовим статусом людини. Він закріплений у Конституції України та інших нормативно-правових актах.

Основні обов'язки громадян закріплює Конституція України.

Конституція України у статтях 51, 53, 65–68 визначила такі обов'язки громадян України:

- Захищати Вітчизну, незалежність і територіальну цілісність.
- Шанувати державні символи.
- Не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки.
- Сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.
- Неухильно додержуватися Конституції і законів України.
- Не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

- Обов'язок батьків утримувати дітей до повноліття і обов'язок дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків.
- Отримати повну загальну середню освіту.

Конституційні права, свободи та обов'язки разом з конституційними принципами та гарантіями утворюють основи правового становища громадян, або конституційний статус особистості в Україні. Становище, статус громадян України відзначається не лише його правами, а й тими обов'язками, що їх він несе перед державою, перед іншими громадянами, перед організаціями.

Питання для самостійного опрацювання

1. Історичні передумови розвитку конституційного процесу в Україні.
2. Державна символіка України.
3. Система органів державної влади в Україні
4. Виборна система та виборчий процес в Україні.
5. Порядок обрання та повноваження Президента України.
6. Порядок формування та повноваження Верховної Ради України.
7. Порядок формування та повноваження Кабінету Міністрів України.
8. Конституційний статус державної мови і мов національних меншин в Україні.
9. Права людини і громадянина: етапи розвитку та становлення.
10. Права і свободи людини і громадянина в Україні.
11. Конституційні права, свободи та обов'язки громадян України, гарантії їх дотримання.
12. Територіальний устрій України.
13. Загальна характеристика системи органів державної влади.

Рекомендована література:

1. Загальна декларація прав людини
2. Конституція України.
3. Закон України „Про громадянство України” від 18 січня 2001 р. // Голос України – 2001. - № 42 – 6 березня.
4. Про внесення змін до Закону України „Про вибори Президента України”: Закон України // „Голос України”.- 16 квітня 2004р.
5. Про всеукраїнський та місцевий референдуми: Закон України (із змінами та доповненнями) // Відомості ВРУ. - 1991. - № 33. - Ст. 443; (зміни та доп. Див.: 1992. - № 35. -Ст.515).
6. Про вибори народних депутатів України: Закон України // „Голос України”.- 20 квітня 2004р.
7. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України // „Голос України”.- 23 квітня 2004р.
8. Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України // Відомості ВРУ.- 1998.- № 3-4. - Ст. 15 (зміни та доп. 1999. - № 15. -С.85)
9. Коментар до Конституції України. – К.: Інститут законодавства ВРУ, 1996.
10. Конституційне право України / За ред. В. Ф. Погорілка – К.: Наукова думка, 1999. – 22-38.
11. Копейчиков В. В. Загальна теорія держави і права, К.: 1997 с. 19-29, 197-217.
12. Основи держави і права. Навч. посібник. під ред. Колодія А. М. І Олійника А. Ю. – К.: Либідь, 1997. – с. 42-50.
13. Правознавство: Підручник; За ред. В. В. Копейчикова. – 7-е вид., -К.: Юрінком Інтер, 2003. – с. 110-138.
14. Правознавство. Тести для перевірки знань./ С.І. Куксенко. – Черкаси, 2005. – с. 32-48.
15. Рабинович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник, К.: Атака, 2001, с. 122-152.
16. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. – Харків: Консул,

- 2001 – с. 414-430.
17. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: Підручник – К.: Юрінком Інтер, 2003. – с. 94-116.

ЛЕКЦІЯ 5. ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

ПЛАН

1. Цивільне право і відносини, що ним регулюються.
2. Джерела цивільного права. Загальна характеристика цивільного законодавства України. Цивільний кодекс України.
3. Суб'єкти та об'єкти цивільно-правових відносин.
4. Право власності в Україні. Захист власності.
5. Поняття і види цивільно-правових договорів.
6. Поняття зобов'язання, підстави його виникнення та припинення, засоби забезпечення виконання зобов'язань.
7. Спадкування за цивільним правом.
8. Поняття і підстави цивільно-правової відповідальності.

1. Цивільне право і відносини, що ним регулюються.

Цивільне право є галуззю права, предметом якого є майнові і особисті немайнові відносини в суспільстві. Майнові відносини є суспільними відносинами виробничого, економічного характеру. Ці відносини зв'язані з володінням, користуванням і розпорядженням майном, а також переходом майна від однієї особи до іншої.

Цивільне право регулює також особисті немайнові відносини, пов'язані з майновими відносинами, і відносини у сфері інтелектуальної власності (авторське, патентне право, право на відкриття.) Окрім цих відносин, цивільне право регулює також особисті немайнові відносини, не пов'язані з майновими: право на честь, гідність і ділову репутацію громадян і організацій.

В основі методу цивільно-правового регулювання лежить юридична рівність учасників цивільно-правових відносин.

Таким чином, **цивільне право** - це галузь права, яка регулює особисті майнові та немайнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Структура цивільних правовідносин:

- **Суб'єкти правовідносин:** фізичні та юридичні особи;
- **Зміст правовідносин:** суб'єктивні права, юридичні обов'язки;
- **Об'єкти правовідносин:** речі, гроші, цінні папери; майно, послуги; результати інтелектуальної діяльності; інші матеріальні та нематеріальні блага

Майнові відносини пов'язані з належністю, набуттям, володінням, користуванням і розпорядженням майном, а також переходом майна від однієї особи до іншої. Тобто із реалізацією права власності.

Особисті немайнові відносини:

- пов'язані з майновими відносинами - відносини у сфері інтелектуальної власності (авторське, патентне право, право на відкриття.)
- не пов'язані з майновими: право на честь, гідність і ділову репутацію громадян і організацій

Особисті немайнові відносини виникають на підставі здійснення особистих немайнових прав, зокрема таких, як право на життя, право на охорону здоров'я, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на повагу до людської гідності, право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості.

Особливості цивільно-правових відносин:

-повинні брати участь принаймні дві особи (громадяни, юридичні особи, державні органи, органи місцевого самоврядування);

-учасники цивільних правовідносин не підпорядковані один одному, тобто є рівними.

Система цивільного права є єдністю і розмежуванням взаємозв'язаних цивільно-правових інститутів. Інститутом права є відособлена сукупність правових норм, регулюючих однорідні суспільні відносини. Система цивільного права припускає об'єднання цивільно-правових норм в окремі інститути і розділення останніх на загальну і особливу частини.

Загальну частину складають норми, що визначають задачі цивільного законодавства; круг регульованих їм відносин; підстави виникнення цивільних прав і обов'язків; способи захисту прав; правове положення суб'єктів цивільного права; норми, що відносяться до операцій, представництва і ін.

Особлива частина охоплює цивільно-правові інститути, норми яких регулюють окремі групи відносин, наприклад, право власності, зобов'язальне право, спадкове право і ін.

Норми права власності регулюють відносини по володінню, користуванню і розпорядженню майном, а також забезпечують рівні умови захисту всіх форм власності (приватної, колективної, державної).

Норми зобов'язального права регулюють суспільні відносини з приводу передачі майна, сплати грошей, виконання робіт, надання послуг і т.п., представляючи одній стороні цих відносин право вимагати від іншої здійснення певної дії або стриманості від дії.

Норми спадкового права регулюють суспільні відносини у зв'язку з переходом майна спадкодавця до спадкоємця.

2. Джерела цивільного права. Загальна характеристика цивільного законодавства України. Цивільний кодекс України.

Джерелами цивільного права є нормативні акти, в яких юридично закріплені цивільно-правові норми. Сукупність цих актів є цивільним законодавством:

I Конституція України.

Конституція України є основним законом держави, володіє вищою юридичною силою, закріплює права, свободи, обов'язки громадян, право власності і інші майнові права.

Основні засади цивільно-правового регулювання визначаються Конституцією України. Зокрема, Конституція визначає основні форми власності, закріплює право громадян на приватну власність, встановлює головні підстави правового регулювання відносин власності.

Ст. 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності <...>

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю <...>

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності і правах <...>

II Цивільний кодекс України - систематизований законодавчий акт, який регулює майнові і особисті немайнові відносини, пов'язані і не пов'язані з майновими, прийнятий 16 січня 2003 року, вступив у дію з 1 січня 2004 року.

Цивільний кодекс складається із шести книг, однієї тисячі триста восьми статей та одинадцяти пунктів перехідних положень:

Книга I. Загальні положення (основні положення; особи правовідносин (фізичні і юридичні особи, опіка та піклування, підприємницькі товариства); участь держави, АРК, територіальних громад у цивільних правовідносинах; об'єкти цивільних прав (речі, майно, цінні папери, нематеріальні блага); правочини та представництво; строки та терміни, позовна давність).

Книга II. Особисті немайнові права фізичної особи (особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи, особисті немайнові права, що забезпечують

соціальне буття фізичної особи).

Книга III. Право власності та інші немайнові права (право власності, речові права на чуже майно).

Книга IV. Право інтелектуальної власності (право інтелектуальної власності на літературний твір та інший твір (авторське право), на виконання, фонограму, відеограму та програму (передачу) мовлення (суміжні права), на наукове відкриття, на винахід, корисну модель, промисловий зразок, на компонування інтегральної мікросхеми, на раціоналізаторську пропозицію, на сорт рослин, породу тварин, на комерційне найменування, на торговельну марку, на географічне зазначення, на комерційну таємницю).

Книга V. Зобов'язальне право (сторони зобов'язання, забезпечення виконання зобов'язання, припинення зобов'язання, поняття та умови договору, види договорів: купівлі-продажу, міни, дарування, ренти, довічного утримання (догляду), найму (оренди), позички, підряду, виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських робіт, надання послуг, перевезення, транспортного експедирування, зберігання, страхування, доручення, комісії, управління майном, позики, кредиту, банківського вкладу, факторингу; види і форми розрахунків, майнові права інтелектуальної власності; недоговірні зобов'язання, відшкодування шкоди).

Книга VI. Спадкове право (спадкування за заповітом, за законом, виконання заповіту, оформлення права на спадщину, спадковий договір).

III Крім ЦК до системи цивільного законодавства належать інші кодекси: Житловий кодекс, Повітряний кодекс, Сімейний кодекс, Закони України “Про власність”, “Про підприємство в Україні”, “Про господарські товариства”.... Багато цивільно-правових норм міститься також у підзаконних актах.

IV Конкретні закони – „Про підприємство в Україні”, „Про власність” і ін., норми яких регулюють відповідні цивільно-правові відносини.

V Як джерела цивільного права можуть виступати підзаконні нормативні акти: ухвали Верховної Ради, укази Президента, ухвали Кабінету Міністрів, акти місцевих державних адміністрацій, рішення органів регіонального і місцевого самоврядування, локальні нормативні акти (накази, положення, інструкції).

3. Суб'єкти та об'єкти цивільно-правових відносин.

Цивільне правовідношення є юридичним зв'язком між учасниками врегульованого цивільним правом відношення.

Цивільне правовідношення складається з суб'єктів, об'єктів і змісту.

Суб'єктами цивільних правовідносин можуть бути як фізичні, так і юридичні особи (громадяни, підприємства, установи, організації). У ряді випадків як суб'єкт цих правовідносин може виступати і держава.

Об'єктом цивільного правовідношення признається те благо, на яке направлено суб'єктивне право і відповідний йому обов'язок з метою задоволення інтересу конкретної особи.

Цивільні правовідносини можуть мати об'єктами: речі; дії, наприклад, дія на яку-небудь річ (переміщення вантажів за договором перевезення); результати духовної і інтелектуальної творчості (твори літератури, науки і мистецтва, винаходи, раціоналізаторські пропозиції, наукові відкриття); особисті немайнові блага (ім'я, честь, гідність, таємниця листування і т.д.).

Зміст цивільного правовідношення є суб'єктивними правами і обов'язками учасників даного правовідношення.

Суб'єктивне цивільне право - надана суб'єкту законом можливість певної поведінки, а також можливість вимагати відповідної поведінки від іншої особи. Суб'єктивне право нерозривний пов'язано з відповідним йому обов'язком. Так, для здійснення громадянином права приватної власності на житловий будинок необхідно, щоб інші особи були зобов'язані не перешкоджати власнику володіти, користуватися і розпоряджатися цим майном.

Цивільні правовідносини не виникають, не змінюються і не припиняються самі по собі. Їм винні передувати певні юридичні факти.

4. Поняття, форми власності в Україні. Захист власності.

Інститут права власності займає центральне місце в цивільному праві. Його основні положення обумовлюють зміст всієї решти розділів цивільного права (зобов'язальне право, спадкове право і ін.).

Право власності - це сукупність правових норм, що закріплюють і регулюють суспільні відносини, що виникають в результаті реалізації матеріальних благ громадянами, юридичними особами і державою, які наділяють суб'єктів права власності рівними правами і обов'язками по володінню, користуванню і розпорядженню майном.

Право власності прийнято розглядати в двох значеннях: об'єктивному і суб'єктивному. В об'єктивному значенні - це сукупність правових норм, регулюючих суспільні відносини по володінню, користуванню і розпорядженню майном.

Суб'єктами права власності відповідно до Закону України «Про власність»

є:

- народ України;
- громадяни;
- юридичні особи;
- держава;
- спільні підприємства;
- міжнародні організації;
- громадяни інших держав і особи без громадянств

У Конституції України закріплені приватна, державна, комунальна і інші форми власності.

Право приватної власності - це виняткове право фізичної особи володіти, користуватися, розпоряджатися майном на свій розсуд. Винятковим дане право є тому, що воно нероздільне, тобто належить тільки власнику, який ні з ким його не ділить.

Суб'єктами права приватної власності є громадяни України, іноземні громадяни і особи без громадянства. Іноземні громадяни і особи без громадянства користуються рівними правами і несуть обов'язки відносно того, що належить їм на території України майна нарівні з громадян України.

Об'єктами права приватної власності можуть бути підприємства, житлові будинки, квартири, предмети особистого користування, садові будинки, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва і т.д.

Право колективної власності

Суб'єктами права колективної власності є трудові колективи державних підприємств, колективи орендарів, колективні підприємства, кооперативи, акціонерні суспільства, господарські об'єднання, професійні союзи, політичні партії і інші суспільні об'єднання, релігійні і інші організації, що є юридичними особами. Суб'єктами права колективної власності на землю є колективні сільськогосподарські підприємства, сільськогосподарські кооперативи, садівничі суспільства, сільськогосподарські акціонерні суспільства, у тому числі створені на базі радгоспів і інших державних сільськогосподарських підприємств (ст.20 закону «Про власність»).

Згідно ст.31 закону України «Про власність» **до державної власності** відносяться загальнодержавна, республіканська (Республіки Крим).

Суб'єктом права загальнодержавної, республіканської власності є держава в особі Верховної Ради України і Верховної Ради Республіки Крим.

Об'єкти загальнодержавної власності складають: земля, майно, яке забезпечує діяльність Верховної Ради України і утворюваних нею державних органів; майно Збройних сил, органів державної безпеки, прикордонних і внутрішніх військ; оборонні об'єкти; єдина енергетична система; системи транспорту загального користування, зв'язку і інформації, мають загальнодержавне значення; засоби державного бюджету; різні державні банки і фундації; майно вищих і середніх спеціальних учбових закладів; майно державних підприємств; об'єкти соціально-культурної сфери або інше майно, що становить матеріальну основу суверенітету України і забезпечує її економічний і соціальний розвиток.

В загальнодержавній власності може знаходитися також інше майно, передане у власність іншими державами, юридичними особами, громадянами (ст.34 закону «Про власність»).

У віданні Республіки Крим в особі її самих найвищих органів законодавчої влади перебуває здійснення невід'ємного права використання землі, надр, рослинного і тваринного світу, рекреаційних, водних і інших природних ресурсів, що знаходяться на території Республіки Крим і прилеглої до неї частини континентального шельфу України.

Закон України «Про місцеве самоврядування» встановив порядок формування **комунальної власності**, повноваження органів місцевого самоврядування по управлінню комунальною власністю і інші питання.

Комунальна власність є власністю відповідної територіальної громади, яка розглядається як сукупність жителів, об'єднаних постійним мешканням в межах села, селища, міста, або добровільного об'єднання жителів декількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Суб'єктами права комунальної власності є територіальна громада, а від її імені представницький орган місцевого самоврядування (рада), яка обирається жителями міста, села, селища або об'єднання сіл. По своїй економічній природі комунальна власність є колективною формою, оскільки відображає відносини колективного привласнення жителями міст, селищ, і сіл засобів, об'єктів і майна цієї власності.

Згідно ст.60 Закону України «Про місцеве самоврядування» органам місцевого самоврядування належить право комунальної власності на рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші засоби, землю, природні ресурси, підприємства, установи і організації, у тому числі банки, а також пенсійні фонди, частки в майні підприємств, житлові фонди, нежилі приміщення, установи культури, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування,

інше майно і майнові права, рухомі і нерухомі об'єкти, визначені відповідно до закону як об'єкти права комунальної власності, а також засоби, одержані від їх відчуження.

Цивільно-правовий захист права власності здійснюється в позовному порядку судом. Порушником права власності може бути будь-яка особа з числа оточуючих власника. Конституція України гарантує всім суб'єктам права власності рівні умови захисту незалежно від форм власності.

Основним способом захисту права власності є пред'явлення двох видів позовів: віндикаційного і негаторного.

Віндикаційний позов - це право власника вимагати повернення свого майна з чужого незаконного володіння. Власник може витребувати тільки своє майно. Предметом віндикаційного позову є майно, що володіє індивідуально - певними ознаками. Для витребування майна з чужого незаконного володіння важливо знати про те, у добросовісного або несумлінного власника витребується майно. Добросовісним власником признається особа, яка не знала і не повинне було знати про те, що майно придбано у особи, що не має права його відчужувати. У такого власника власник має право витребувати майно лише у випадках, коли воно було загублено власником, або викрадено у нього, або вибуло з володіння іншим шляхом крім волі власника і придбано власником безвідплатно. Несумлінним визнається власник, який знав або повинен був знати про те, що придбає майно у особи, що не має права на відчуження. У несумлінного власника майно вилучається у будь-якому випадку і передається власнику. Але гроші і цінні папери на пред'явника вилучені бути не можуть.

Наступним речово-правовим способом захисту права власності є негаторний позов, який є вимогою власника усунення перешкод в здійсненні права власності, тобто про припинення таких порушень, які не пов'язані з позбавленням права володіння майном. Відповідачем по даному позову є той, хто якимсь чином заважає власнику здійснювати своє право. Відповідальність по цьому позову зводиться до обов'язку порушника припинити неправомірні перешкоди.

Позови про визнання права власності також є одним із способів захисту права власності. Прикладом такого позову є позови про визнання права власності на частину домоволодіння або іншого майна, придбаного за рахунок сумісних засобів суб'єктів, оформленого неналежним чином.

5. Поняття і види цивільно-правових договорів.

Правочини - дії громадян і організацій, спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Форми угод усна, письмова

Види правочинів:

- залежно від учасників

- односторонні (воля однієї особи, яка породжує права і обов'язки інших осіб, наприклад, доручення на отримання грошового переводу, дарування),
- двосторонні (воля двох осіб, наприклад, купівля-продаж),
- багатосторонні (воля більше двох осіб)

залежно від способу укладання:

- консенсуальні (досягнута згода між сторонами, від лат. consensus — згода),
- реальні (укладені в момент передачі речі, наприклад, позика, дарування),
- формальні

залежно від плати:

- оплачувані (наприклад, передача речей, надання послуг).
- безкоштовні (договір дарування)

залежно від підстав виникнення:

- планові,
- непланові.

залежно від характеру породжуючих договором юридичних наслідків:

- попередні,
- остаточні,

- змішані (об'єднують в собі риси різних видів)

Умови дійсності правочинів:

- 1 — повинен відповідати закону,
- 2 — не повинен суперечити інтересам держави і суспільства,
- 3 — сторони, які уклали правочин, повинні бути дієздатними.

4 — у ньому повинна бути виражена справжня воля осіб (до таких не належать правочини, які, укладені внаслідок помилки, укладені внаслідок обману, насильства, погрози, мнимі або удавані правочини (мнимий — без наміру створити юридичні наслідки, удаваний — з метою приховати інший правочин)

5 — повинна бути дотримана певна юридична форма (усна. а якщо обумовлено в законі, то обов'язково письмова, нотаріально посвідчена)

Недодержання форми правочину, якої вимагає закон, тягне за собою недійсність правочину лише в разі, якщо такий наслідок прямо зазначено в законі Нотаріальне посвідчення правочинів обов'язкове лише у випадках, зазначених у законі

Недійсні частини правочину не тягнуть за собою недійсності інших його частин.

Договір — це різновидність правочинів. Зручна і ефективна правова форма встановлення різноманітних господарських зв'язків між громадянами і організаціями. Це найпоширеніший різновид ділових операцій

Види договорів:

- купівлі-продажу,
- міни (обмін одного майна на інше, де кожен учасник і продавець і покупець одночасно).
- дарування (одна сторона передає безоплатно іншій стороні майно у власність, вважається укладеним з моменту передачі майна),
- поставки (поставщик зобов'язується передати в певний строк замовникові у власність (оперативне управління, певну продукцію, замовник зобов'язаний прийняти її і оплатити).
- майнового найму (наймодавець зобов'язується надати наймачеві майно у тимчасові користування за плату), якщо укладається більш як на один рік — то обов'язково в письмовій формі,
- позики,
- інші договори (контрактації, перевозки, підряду, **страхування**, доручення, комісії, схову, збереження), довічного утримання. сумісної діяльності.

Договір купівлі-продажу

Продавець зобов'язаний передати майно у власність покупцеві, а покупець зобов'язується прийняти майно і сплатити за нього певну грошову суму Цей договір спрямований на задоволення різноманітних споживчих суб'єктів договору. Він оплатний, двосторонній, консенсуальний. Право власності на продане майно покупець отримує з моменту його передачі. Особливим різновидом цього договору є купівля-продаж будинку (обов'язково має бути письмовим, нотаріально посвідченим і підлягає реєстрації в місцевих органах влади).

Для придбання деяких видів майна (зброя, сильнодіючі отрути, вибухові речовини та ін) вимагається особливий дозвіл

Якість речі повинна відповідати вимогам. В іншому разі покупець вправі вимагати заміни речі, зменшення ціни, безоплатного ремонту речі, розірвання договору з відшкодуванням покупцеві збитків, заміни на подібний товар з перерахуванням ціни. Покупець протягом 14 днів, не рахуючи дня купівлі, має право обміняти непродуктивний товар належної якості на аналогічний у продавця, у якого він був придбаний, якщо товар не підійшов. Строки пред'явлення претензій за виявлені недоліки у придбаній речі — шість місяців з дня продажу, а стосовно нерухомого майна — не пізніше трьох років з дня передачі їх покупцю (Див Ц К 235)

На будь-який товар встановлюється гарантія. Це означає, що протягом певного часу він не вийде з ладу і не втратить здатності бути використаним за призначенням. На взуття, наприклад, гарантія встановлюється від 40 до 70 днів (на шкіряне) з дня продажу. Якщо його продали не у відповідний сезон, — то з початку відповідного сезону для взуття зимового асортименту — з 15 листопада, весняно-осіннього — з 15 березня та 15 вересня, літнього — з 15 травня («Урядовий кур'єр», 1995 р . 29 серпня. N127-128 -С8)

Договір майнового найму [оренди]

Наймодавець зобов'язується надати наймачеві майно у тимчасове користування за плату.

Відчуження майна в цьому випадку не відбувається. Дозволяється піднайм майна. Якщо цей договір укладається між громадянами на строк більше одного року, — то обов'язкова письмова форма укладання. Строк договору визначається за погодженням сторін, якщо інше не встановлено законом. Якщо строк не вказаний — то договір укладено на невизначений строк — кожна сторона має право відмовитися від договору в будь-який час, попередивши про це в письмовій формі другу сторону за три місяці.

Якщо умови договору порушуються — договір може бути достроково розірваний.

Обов'язки наймача

1 Своєчасно оплачувати користування майном.

2 Користування майном.

3 Підтримувати майно у належному стані.

4. Поточний ремонт здійснювати за свій рахунок, якщо інше не встановлено договором,

5 При припиненні договору — повернути майно.

Типовим договором майнового найму є взяття речей напрокат (за плату у тимчасове користування надаються громадянам предмети домашнього вжитку).

Різновиди договору прокат, найм жилого приміщення, договір оренди.

Оренда—засноване на договорі тимчасове сплатне володіння та користування землею, природними ресурсами, підприємствами та ін. майновими комплексами і майном, необхідним орендареві для самостійного здійснення господарської та іншої діяльності.

Договір позики

Одна сторона (позикодавець) передає другій (позичальникові) у власність (чи оперативне управління) гроші або речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошей або рівну кількість речей того ж роду і якості.

Договір позики вважається укладеним у момент передачі грошей або речей.

Договір позики — реальний, односторонній, як правило, безоплатний, письмовий, обмежений певними строками.

6. Загальні положення про зобов'язання

Зобов'язальне право - це правовий інститут цивільного права, який регулює відносини, головним чином, у сфері майнового обороту. На відміну від права власності, яке визначає стан закріпленої майна у певних осіб, зобов'язальне право опосередковує процес руху майна.

Сторони в зобов'язанні іменуються боржник і кредитор. **Зобов'язання** - це відношення, через яке боржник зобов'язаний вчинити на користь кредитора певну дію (передати майно, виконати роботу, сплатити гроші і ін.) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Підставою виникнення зобов'язання є різні види договорів.

Виникнення зобов'язань обумовлено взаємними інтересами сторін. **Виконання зобов'язань** - це здійснення боржником дії (передача майна, виконання роботи, сплата грошей і т. д.) або стриманість від дії, якої має право вимагати кредитор.

До способів забезпечення виконання зобов'язань відносяться: неустойка, застава, завдаток, поручительство (гарантія).

Неустойкою (штрафом, пенею) признається певна законом або договором грошова сума, яку боржник зобов'язаний сплатити кредитору у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання.

Штраф - це неустойка, яка визначається в твердій грошовій сумі за кожне порушення за зобов'язанням.

Пеня - це неустойка, обчислювана, як правило, в процентному відношенні до суми простроченого платежу за кожний день прострочення.

Застава - це спосіб забезпечення зобов'язання, через яке кредитор (заставодержатель) має право у разі невиконання боржником (заставником) забезпеченої заставою вимоги одержати відшкодування від вартості закладеного майна переважно перед іншими кредиторами. Закон

встановлює певні вимоги до договору застави.

Завдатком признається грошова сума, видана однієї з договірних сторін в рахунок тих, що належать з неї за договором платежів іншій стороні на доказ укладення договору і в забезпечення його виконання. Завдаток застосовується тільки у відносинах між громадянами.

За договором поручительства (гарантії) поручитель зобов'язав перед кредитором іншої особи відповідати за виконання останнім свого зобов'язання в повному об'ємі або в частині.

7. Спадкування за цивільним правом.

Спадкування тісно пов'язане з правом власності. В наш час, коли відроджується приватна власність, в тому числі і на засоби виробництва, перехід майна з покоління в покоління набуває особливого значення.

Спадкування — це перехід майна, цивільних прав та обов'язків померлого громадянина (спадкодавця) до інших осіб його спадкоємців. Це правонаступництво.

Спадкодавець — особа, після смерті якої здійснюється спадкове правонаступництво.

Спадкоємці — особи, вказані в законі або в заповіті, правонаступники спадкодавця. Можливість стати спадкоємцем не залежить від стану дієздатності громадян, тобто можуть бути спадкоємцям як дієздатні, так і не дієздатні громадяни.

Права і обов'язки особистого характеру не можуть успадковуватися (наприклад, пенсія, певні пільги т.п.).

Отже, спадщина — це майно, цивільні права та обов'язки, які передаються в процесі спадкування.

Спадкування виникає у день відкриття спадщини. Підставами відкриття спадщини закон визнає:

1. смерть громадянина;
2. оголошення громадянина померлим, стаття 1220 Цивільного Кодексу.

При наявності одного з цих юридичних фактів відбувається відкриття спадщини.

Спадкодавець може завчасно вирішити, кому перейде його майно на випадок власної смерті. В такому випадку він складає заповіт.

Заповіт — одностороннє розпорядження особи (заповідача) з приводу належного їй майна на випадок її смерті. Укладається у письмовій формі із зазначенням місця і часу його укладання, підписується особисто заповідачем і нотаріально посвідчується. Заповідачем може бути дієздатна особа, а також особа, яка обмежена в дієздатності. За нотаріальне посвідчення справляється державне мито в розмірі 0,05% неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

До нотаріально посвідчених заповітів прирівнюються посвідчення, зроблені за відповідних обставин головним лікарем, його заступником, черговим лікарем, капітаном морського чи річкового судна, начальником експедиції, командиром військової частини, начальником місць позбавлення волі і т.п.

У разі, коли заповіт власноручно не може посвідчити заповідач (фізичної вади, хвороба...), за його дорученням і в його присутності та присутності нотаріуса (особи, яка посвідчує заповіт), заповіт може підписати інша людина.

Заповідач вправі в будь-який час змінити або скасувати зроблений ним заповіт, склавши новий.

Згідно заповіту, громадянин може залишити усе своє майно або частину його (не виключаючи предметів звичайної домашньої обстановки і вжитку) одній або кільком особам (родичам чи чужим), державним, кооперативним чи громадським організаціям. Заповідач може у заповіті позбавити права спадкоємства одного, кількох або всіх спадкоємців за законом,

? Як бути, коли громадянин помер, не склавши заповіту? До кого переходить майно?

Коли спадкодавець не виражає своєї волі, здійснюється **спадкування за законом**.

Цивільний Кодекс України, визначає п'ять черг при спадкуванні за законом:

Перша черга спадкоємців за законом - діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки.

Друга черга спадкоємців за законом - рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з

боку батька, так і з боку матері.

Третя черга спадкоємців за законом - рідні дядько та тітка спадкодавця.

Четверта черга спадкоємців за законом - особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

П'ята черга спадкоємців за законом - інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення, (ступінь споріднення визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця, народження самого спадкодавця не входить до цього числа.) У п'яту чергу право на спадкування за законом одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї.

Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Стаття 1266. Спадкування за правом представлення:

1. Внуки, правнуки спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхній матері, батькові, бабі, дідові, якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини.

? Як бути, коли спадкоємець спеціально позбавив спадкодавця життя?

... не мають права стати спадкоємцями ні за законом, ні за заповітом:

— особи, які навмисно позбавили життя спадкодавця або кого-небудь із спадкоємців, або зробили замах на їх життя

— батьки після дітей, у відношенні до яких вони позбавлені батьківських прав,

— батьки і повнолітні діти, що злісно ухилялися від обов'язків по утриманню спадкодавця

? Як бути в такому випадку, коли помер чоловік, залишивши дружину, неповнолітній дітей, непрацездатних батьків, а по заповіту майно повинно перейти до коханки?

Надаючи заповідачу вільне право розпорядитися своїм майном, закон одночасно встановлює правило, відповідно до якого не можна позбавити спадщини найбільш близьких спадкодавцю непрацездатних спадкоємців за законом. Заповідач “не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині”, частина 3 стаття 1235 Цивільного Кодексу.

Право на обов'язкову частку у спадщині відповідно до статті 1241 Цивільного Кодексу мають: неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки, які спадкують, незалежно від змісту заповіту, **половину частки**, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). (Відповідно до старої норми – 2/3 від частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом.)

Зазначені особи мають право на обов'язкову частку незалежно від розподілу заповідачем спадкової маси між спадкоємцями в заповіті. Навіть у тих випадках, коли заповідач усунув необхідних спадкоємців від спадкування, вони вправі одержати зі спадщини свою обов'язкову частку.

Непрацездатність особи може бути обумовлена віком чи станом здоров'я. За віком до непрацездатного відносяться жінки, що досягли 55 років, чоловіки - 60 років, а також особи, що не досягли 16, а учні - 18 років. За станом здоров'я до непрацездатних законодавство відносить інвалідів I, II і III груп. Має значення факт досягнення встановленого віку чи одержання інвалідності. Треба також відзначити і те, що досягнення віку, що дає право на одержання пенсії на пільгових підставах (наприклад, у військових, шахтарів, педагогів і т.д.), право вважатися, “непрацездатним” не дає. Як це не парадоксально, але і продовження роботи після досягнення загального пенсійного віку не позбавляє права вважатися непрацездатним.

Предмети звичайної домашньої обстановки і вжитку переходять до спадкоємців за законом, які проживали спільно з спадкодавцем, незалежно від їх черги і спадкової частки, якщо вони проживали з спадкодавцем до його смерті не менше одного року

Для набуття **спадщини необхідна наявність кількох юридичних фактів** Це

— відкриття спадщини (день смерті спадкодавця або день набрання законної сили рішення суду про оголошення громадянина померлим).

— прийняття спадщини (здійснюється протягом шести місяців з часу відкриття)

Прийняття спадщини здійснюється шляхом фактичного вступу в управління або володіння спадковим майном, найчастіше — шляхом подання до нотаріальної контори заяви про право на спадщину. Не допускається прийняття спадщини з умовою чи із застереженням. Заява про прийняття спадщини подається спадкоємцем особисто. Особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право подати заяву про прийняття спадщини без згоди своїх батьків або піклувальника. Заяву про прийняття спадщини від імені малолітньої, недієздатної особи подають її батьки (усиновлювачі), опікун. Особа, яка подала заяву про прийняття спадщини, може відкликати її протягом строку, встановленого для прийняття спадщини. Незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини.

За видачу свідоцтва може відмовитися (протягом шести місяців) від спадщини на користь кого-небудь з інших спадкоємців, на користь держави або окремих організацій. Наступне скасування спадкоємцем такої заяви не допускається.

Якщо спадкоємців декілька, то розподіл спадщини вони здійснюють за власною згодою. У разі відсутності такої згоди — за рішенням суду.

? Як бути в тому випадку, коли спадкоємець одержав у спадщину наприклад, на тисячу гривень майна і дві тисячі гривень боргу?

... спадкоємець, який прийняв спадщину відповідає по боргах спадкодавця в межах дійсної вартості успадкованого ним майна. Якщо спадкоємців декілька — вони відповідають по боргам спадкодавця пропорційно до одержаних ними спадкових часток.

Кредитори спадкодавця вправі протягом шести місяців з дня відкриття спадщини пред'явити свої претензії спадкоємцям або виконавцеві заповіту, або в нотаріальну контору за місцем відкриття спадщини.

Недодержання цієї вимоги — тягне за собою втрату кредиторами належних їм прав на вимоги.

Цивільним Кодексом передбачено, що у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття суд визнає спадщину відумерлою за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини. Заява про визнання спадщини відумерлою подається після спливу одного року з часу відкриття спадщини. Спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини. [ЦК, ст. 1277].

Інститут спадкування вирішує такі завдання: по-перше, стимулює розвиток приватної власності; по-друге, сприяє переходу права власності на спадкове майно до близьких осіб спадкодавця; по-третє, гарантує права непрацездатних і утриманців, тобто громадянин має можливість забезпечити у випадку смерті матеріальну допомогу членам своєї родини, родичам, будь-яким іншим особам; по-четверте, передбачає можливість передачі спадкового майна юридичним особам чи державі.

8. Поняття і підстави цивільно-правової відповідальності.

Вступаючи у цивільно-правові відносини, сторони повинні не тільки виконувати свої обов'язки, але і мати нагоду захищати свої права. Норми цивільного права визначають терміни, протягом яких можна захистити порушене право, звернувшись до суду, арбітражного або третейського суду з позовом. Термін для захисту права за позовом особи, право якого порушено, називається *позовною давністю*.

Цивільне законодавство встановлює два види термінів позовної давності: загальні і скорочені.

Загальні терміни позовної давності як для фізичних, так і для юридичних осіб складають 3 роки.

Для окремих видів вимог встановлюються *скорочені терміни* позовної давності - 6 місяців. Такий термін діє для позовів: про стягнення неустойки (штрафу, пені); про недоліки проданих речей; про недоліки виконаної роботи. Скорочений термін позовної давності в один рік встановлюється відносно вимог про спростування тверджень, які принижують честь, гідність або ділову репутацію, відомостей, що не відповідають дійсності. Перебіг терміну позовної давності починається з дня виникнення права на позов, тобто з дня, коли особа взнала або повинне було дізнатися про порушення свого права.

Цивільно-правова відповідальність - це покладання на особу, відповідальну за невиконання або неналежне виконання зобов'язання або за порушення іншого, що охороняється законом права, несприятливих майнових наслідків, передбачених правовою нормою або договором.

Порушення зобов'язання може виступати або у вигляді невиконання зобов'язання, або у вигляді неналежного виконання. Підставами виникнення відповідальності є неправомірні дії боржника, пов'язані з невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання.

Як загальна форма відповідальності виступає обов'язок боржника відшкодувати збитки, викликані невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання. Для залучення боржника до цивільно-правової відповідальності у формі відшкодування збитку необхідно, щоб порушення зобов'язання дійсно спричинило за собою настання у кредитора збитків.

Під збитками відповідно до закону розуміються витрати, проведені кредитором, втрата або пошкодження його майна, а також не одержана ним вигода, яку кредитор одержав би, якби зобов'язання було виконано боржником належним чином. Для стягнення збитків кредитор повинен довести:

- 1) факт порушення зобов'язання;
- 2) наявність причинного зв'язку між допущеним порушенням і виниклими збитками;
- 3) розмір необхідних збитків.

У разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання як міра відповідальності застосовується неустойка (штраф, пеня), яка може бути передбачена законом або договором.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Цивільно-правові договори: поняття і види.
2. Цивільно-правова відповідальність: поняття, види та підстави.
3. Особисті немайнові права громадянина
4. Окремі види цивільно-правових договорів.
5. Конкуренція і її значення для розвитку ринкових відносин на Україні.
6. Підприємництво в Україні.
7. Цінні папери і їх обіг.
8. Авторське право.
9. Спадкове право в Україні і за рубежом

Рекомендована література:

1. Конституція України.
2. Цивільний Кодекс України, від 16 січня 2003. // „Голос України” 12-13 березня 2003р.
3. Бірюков І. А. Заїка Ю. О. Співак В. М. Цивільне право України. Загальна частина К.: Істина, 2003. – с. 29-44.
4. Правознавство: Навч. посібник / Т. В. Варфолом'єва, В. П. Пастухов. – К.: Знання – Прес, 2001. – с. 63-67.
5. Правознавство: Підручник; За ред. В. В. Копейчикова. – 7-е вид., -К.: Юрінком Інтер, 2003. – с. 110-138.
6. Правознавство. Тести для перевірки знань./ С.І. Куксенко. – Черкаси, 2005. – с. 49-63.
7. Про власність: Закон України від 07.02.1991 р. //ВВР, 1991 № 20.
8. Цивільне право України. Частина перша /За ред. І. М. Азімова. – Харків: Право, 2000. – с. 22-32.

9. Цивільне право України: Підручник (Є. О. Харитонов, Н. О. Санахметова. – К.: Істина, 2003. – с. 29-44.

ЛЕКЦІЯ 6. ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

ПЛАН

1. Поняття трудового права, його джерела. Місце кодексу законів про працю в системі трудового права України.
2. Колективний і трудовий договір.
3. Робочий час і час відпочинку.
4. Підстави та порядок звільнення з роботи.
5. Трудова дисципліна. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність.
6. Особливості праці молоді.
7. Розв'язання індивідуальних та колективних трудових спорів.

1. Поняття трудового права, його джерела. Місце кодексу законів про працю в системі трудового права України.

Трудове право є самостійною галуззю права, яка регулює порядок виникнення, зміни і припинення трудових відносин працівників, робочий час і час відпочинку, питання нормування і оплати праці, основи внутрішнього трудового розпорядку підприємств, установ і організацій, заохочення і дисциплінарну відповідальність працівників і т.п. Ці трудові відносини складають основну, проте, не єдину групу відносин, які регулюються трудовим правом. Проте трудове право регулює не всі відносини, а тільки певний їх круг.

1. Суспільні трудові відносини, що виникають у зв'язку з використанням праці громадян.

Трудовими відносинами є відносини працівника з працедавцем по використуванню його здібності до праці.

2. Трудове право регулює і інші відносини, які безпосередньо зв'язані з суспільними трудовими відносинами і є похідними від них. До них відносяться:

а) відносини по працевлаштуванню, які передують трудовим відносинам (вони регулюються Законом України «Про зайнятість населення»);

б) колективні правові відносини, які витікають з трудових відносин; трудове право регулює порядок укладання, зміст колективних договорів і угод, які регулюють виробничі, трудові, соціально-економічні відносини і узгоджені інтересів трудящих, власників і уповноважених ними органів; а також відповідальність за порушення цих договорів і угод;

в) відносини по матеріальній відповідальності учасників трудових відносин за заподіяний збиток;

г) відносини по вирішенню трудових суперечок (спорів) (індивідуальних і колективних);

д) відносини по нагляду і контролю за охороною праці і за дотриманням трудового законодавства.

Джерела права - це конкретні форми правових розпоряджень, спосіб виразу норм права.

До джерел трудового права відносяться різні нормативно-правові акти.

1. **Конституція України.** Вона має найвищу юридичну силу, тому інші закони і нормативні акти не повинні суперечити їй.

2. Кодекс законів про працю України - головний нормативно-правовий акт, який регулює трудові відносини, в ньому комплексно розглядаються відносини, пов'язані із регулюванням трудових відносин. Він складається з двадцяти глав, зміст яких говорить сам за себе: Колективний договір. Трудовий договір. Забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників. Робочий час. Час відпочинку. Заробітна плата. Трудова дисципліна. Охорона праці. Праця жінок. Праця молоді. Індивідуальні трудові спори та ін.

3. Інші закони України, (наприклад, Закони «Про зайнятість населення», «Про колективні договори і угоди», «Про оплату праці», «Про охорону праці», «Про відпустки» і ін.).

4. Підзаконні акти:

а) *укази і розпорядження Президента України* (наприклад, Укази від 12 травня 1996 р. «Про невідкладні заходи по забезпеченню своєчасної виплати заробітної платні, пенсій, стипендій і інших соціальних виплат», від 28 серпня 1993 р. «Про службові відрядження за межу посадовців органів державної виконавської влади», від 9 січня 1996 р. «Про додаткові заходи по матеріальному і моральному заохоченню працівників вугільної промисловості» і ін.);

б) *Постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України* (наприклад, Постанови від 19 березня 1993 р. «Про вживання контрактної форми трудового договору з керівником підприємства, що є загальнодержавною власністю», від 3 квітня 1993 р. «Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій» і т.п.);

в) *інструкції, положення, накази міністерств і відомств* (наприклад, «Положення про умови роботи за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій», затверджене наказом Міністерства праці, Міністерства юстиції і Міністерства фінансів України від 28 червня 1993 г.; «Інструкція про порядок організації і проведення оплачуваних громадських робіт», затверджена наказом Міністерства праці України від 31 серпня 1993 р., «Рекомендації про нормування праці в галузях народного господарства», затверджене Ухвалою Міністерства праці України від 19 травня 1995 р. і т.п.);

г) *накази і розпорядження нормативного характеру голів місцевої державної адміністрації, рішення органів місцевого самоврядування.*

д) *соціально-партнерські угоди на державному, галузевому і регіональному рівнях.*

5. Локальні (місцеві) правові акти є специфічним джерелом трудового права. Вони приймаються безпосередньо на підприємствах, в установах і організаціях за погодженням між власником (або уповноваженим їм органом) і трудовим колективом або профспілковим комітетом. При цьому локальні норми не можуть погіршувати положення працюючих в порівнянні з чинним законодавством про працю або суперечити цьому законодавству. До локальних актів відносяться колективний договір, правила внутрішнього трудового розпорядку, положення про структурні підрозділи підприємств, положення про преміювання, інструкції по охороні праці і т.п.

6. Відповідно до Конституції України, діючі міжнародні договори, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою, є частиною національного законодавства України. У зв'язку з цим одним з джерел трудового права є норми міжнародного права: міжнародні договори, угоди, конвенції, ратифіковані Україною (наприклад, Конвенції Міжнародної Організації Праці, «Угода про співпрацю в області трудової міграції і соціального захисту працівників-мігрантів», укладена в 1994 р. країнами СНД, «Угода між Урядом України і Урядом Російської Федерації про трудову діяльність і соціальний захист громадян України і Росії, що працює за межами меж своїх країн» від 14 січня 1993 р. і т.п.). Якщо міжнародним договором або міжнародною угодою, ратифікованою Україною, встановлені інші правила в порівнянні із законодавством України, то повинні застосовуватися правила міжнародного договору або угоди.

Конституція України проголосила, що людина, його життя, здоров'я і безпека признаються щонайвищою соціальною цінністю, а права людини і їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав людини є головним обов'язком держави (ст. 3).

Конституція України закріплює принцип рівності трудових прав громадян незалежно від раси, кольори шкіри, політичних, релігійних і інших переконань, пола, етнічного і соціального походження, майнового положення, місця проживання, по мовних або інших ознаках. В Конституції закріплена рівність прав жінок і чоловіків, яка, зокрема, забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей в отриманні освіти і професійної підготовки, в праці і

винагороді за нього; спеціальними заходами по охороні праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, що дають жінкам можливість поєднувати роботу з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток і інших пільг вагітним жінкам і матерям (ст. 24).

Конституція (ст.ст.36, 42-46) закріплює наступні основні трудові права і свободи громадян:

- 1) право на працю і свобода праці - це означає можливість заробляти собі на життя працюю, який громадянин вільно обирає або на який вільно погоджується; в той же час заборонено використання примусової праці;
- 2) право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом;
- 3) право на заробітну платню не нижче рівня, визначеного законом, і право на своєчасне отримання винагороди за працю;
- 4) право на належні, безпечні і здорові умови праці;
- 5) право на відпочинок;
- 6) право працюючих на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів;
- 7) право на соціальний захист, що включає право на забезпечення громадян у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття за незалежними від них обставинами, а також в старості і в інших випадках, передбачених законом;
- 8) право громадян на об'єднання в професійні спілки і участь в них з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав і інтересів; профспілки створюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів.

Ці конституційні положення знаходять свій подальший розвиток і конкретизацію в нормах трудового права.

Конституція не тільки закріпила вказані права громадян, але і встановила порядок їх захисту, у тому числі судовий (ст. 55).

В Конституції визначено, що права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення, основи регулювання праці і зайнятості визначаються виключно законами України. А Кабінет Міністрів України вживає заходів по забезпеченню цих прав і свобод, забезпечує проведення політики в сферах праці і зайнятості населення, соціального захисту і т.п.

2. Колективний і трудовий договір.

Досягнення соціальної згоди і співпраці між працедавцями і працівниками є однією з цілей трудового права. А щоб досягти вказаної мети повинне здійснюватися соціальне партнерство на державному, галузевому і виробничому рівнях, повинен здійснюватися діалог між профспілками, урядом і підприємцями. Однією з форм такого партнерства є проведення переговорів і підписання колективних угод і договорів. З ухваленням 1 липня 1993 р. Закону України «Про колективні договори і угоди» такі переговори стали проводитися не тільки на рівні окремих підприємств, але також і на трьох інших рівнях: державному, галузевому і регіональному; разом з колективними договорами стали укладатися колективні угоди.

Колективні угоди і договори є локальними нормативними актами.

Колективна угода - ця термінова угода, яка укладається на державному, галузевому і регіональному рівні між власниками і органами, уповноваженими представляти трудящих, про встановлення нормативних положень з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин і узгодження інтересів держави, трудящих і власників, а також уповноважених ними органів.

Колективний договір є різновидом колективної угоди, яка укладається між власником підприємства, установи, організації (або уповноваженим їм органом) і трудовим колективом найманих працівників з метою врегулювання:

- 1) виробничих, трудових і соціально-економічних відносин, що вимагають додаткової регламентації з урахуванням особливостей праці на даному підприємстві, в установі, організації;
- 2) питань, не врегульованих чинним законодавством.

Зміст колективного договору визначається сторонами в межах їх компетенції. Воно полягає на основі генерального, галузевих і регіональних угод. В ньому деталізує і конкретизується чинне законодавство про працю з урахуванням специфіки даного підприємства, розв'язуються питання, не врегульовані чинним законодавством і т.п. В колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін по регулюванню виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, у тому числі по:

- зміні в організації виробництва і праці;
- забезпеченню продуктивної зайнятості;
- нормуванню і оплаті праці, встановленню форми, системи, розмірів заробітної платні і інших видів трудових виплат (премій і т.п.);
- встановленню гарантій, компенсацій, пільг;
- участі трудового колективу у формуванні, розподілі і використанні прибутку підприємства (якщо це передбачено статутом);
- режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку;
- умовам і охороні праці;
- забезпеченню житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення і відпочинку працівників;
- гарантіям діяльності профспілкової або інших представницьких організацій трудящих і т.п.

У зв'язку з тим, що законодавство встановлює тільки мінімальні гарантії для найманих працівників на всій території держави, колективний договір може передбачати додаткові в порівнянні з чинним законодавством і угодами гарантії і соціально-побутові пільги.

Трудовий договір - ця угода між працівником і власником підприємства або уповноваженим ним органом, або фізичною особою, відповідно до якої працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку, а власник або фізична особа зобов'язаний виплачувати працівнику заробітну платню і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи (ст. 21 КЗпП України).

Сторонами трудового договору є найманий працівник з одного боку та роботодавець з іншого.

Працівник – це фізична особа, яка працює на підставі договору на підприємстві, установі або організації чи у фізичної особи, яка використовує найману працю.

Роботодавець - власник підприємства, установи або організації незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності або уповноважений ним орган чи фізична особа, які відповідно до законодавства використовують найману працю.

Змістом трудового договору є умови, які визначають права і обов'язки його сторін. Виділяють основні умови до яких належать: місце роботи, зміст роботи, тривалість трудових відносин, умови роботи і режим праці, оплату праці, час, з якого працівник має стати до роботи. Можуть бути також і додаткові умови – це забезпечення житлом, транспортом для підвезення на роботу та певними пільгами.

При працевлаштуванні працівник повинен подати заяву на ім'я роботодавця з проханням прийняти на роботу, а також:

1) трудову книжку, оформлену належним чином, а якщо особа поступає на роботу вперше, довідку про останнє заняття, видану за місцем проживання;

2) паспорт;

3) військовий квиток (від звільнених в запас із Зброєних Сил).

Прийом на роботу без пред'явлення вказаних документів не допускається.

Якщо для роботи необхідні спеціальні знання, власник підприємства, установи, організації, або уповноважений їм орган має право зажадати від працівника пред'явлення диплома або іншого документа про освіту або професійну підготовку.

При укладенні трудового договору забороняється вимагати від осіб, що поступають на роботу, відомості про їх партійну і національну приналежність, походження, а також документи, представлення яких не передбачено законодавством (ст. 25 КЗоТ України).

Крім того, відповідно до законодавства, не допускається яке б то не було пряме або непряме обмеження прав, або встановлення прямих або непрямих переваг при прийомі на роботу залежно

від походження, соціального і майнового положення, расової і національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання і інших обставин (ст. 22 КЗпП України).

Для того, щоб пересвідчитися в тому, що працівник буде добросовісно виконувати доручену роботу можливе призначення для нього випробування. Строк випробування для робітників не може перевищувати 1 місяця, для інших кетегорій – три місяці, а в окремих випадках для службовців, за згодою профспілкового органу, - шість місяців (КЗпП У ст., ст.26, 27).

Про випробування і його строк зазначають у підписаному трудовому договорі чи наказі (розпорядженні) про прийом. Випробування не встановлюється при прийнятті на роботу для осіб, які не досягли 18-річного віку, випускникам ПТУ і ВУЗів, звільненим у запас з лав Збройних Сил, інвалідів, при переведенні працівника на роботу в іншу місцевість чи на інше підприємство. Протягом строку випробування роботодавець має право звільнити працівника. Коли ж строк випробування закінчився, а працівник продовжує працювати, то він вважається таким, що пройшов випробування і звільняти його, як такого, що не пройшов випробування, уже не можна.

Трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі (КЗпПУ ст.24). В ряді випадків це робити обов'язково. Наприклад, при укладанні договору з неповнолітнім, при організованому наборі працівників, при укладанні договору, що передбачає умови підвищеного ризику для здоров'я працівника, коли працівник наполягає на письмовій формі укладення договору, у випадках укладення контракту.

Контракт є особливою формою укладання трудового договору. У контракті передбачають обсяги пропонованої роботи та вимоги до якості і строків її виконання, строки дії контракту, права, обов'язки та взаємна відповідальність сторін, умови оплати й організації праці, підстави припинення та розірвання контракту, соціально-побутові та інші умови, необхідні для виконання взятих на себе сторонами зобов'язань з урахуванням специфіки роботи, професійних особливостей та фінансових можливостей підприємства, установи, організації чи роботодавця. У контракті можуть міститися додаткові вимоги як до роботодавця (умови праці, заробітна плата), так і до працівника (якість роботи, її кількість і строки виконання), обумовлюються умови підвищення або зниження оплати праці залежно від її якості та строків виконання.

У разі укладення трудового договору між працівником і фізичною особою, фізична особа повинна у тижневий строк з моменту фактичного допущення працівника до роботи зареєструвати укладений у письмовій формі трудовий договір у державній службі зайнятості.

Укладення трудового договору оформляється наказом чи розпорядженням роботодавця про зарахування працівника на роботу.

? А як бути коли роботодавець, переслідуючи власні цілі або через халатність не оформив наказу чи розпорядження ?

Закон в таких випадках стоїть на захисті інтересів працівників. Трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли наказ чи розпорядження не було видано, але працівника фактично було допущено до роботи .

Змістом трудового договору є також його строк .

Відповідно до ст.23 КЗпП України трудовий договір може бути:

- безстроковим, що укладається на невизначений строк;
- на визначений строк, встановлений за погодженням сторін;
- таким, що укладається на час виконання певної роботи.

Строковий трудовий договір укладається у випадках, коли трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням характеру наступної роботи або умов її виконання, або інтересів працівника та в інших випадках, передбачених законодавством.

Умови договору про працю, які погіршують становище працівників порівняно з законодавством України про працю, є недійсними .

Записи про прийом працівника на роботу, його переміщення по службі проводяться в його трудовій книжці. Трудові книжки ведуться на всіх працівників підприємств усіх форм власності, які пропрацювали на них понад 5 днів, включаючи осіб, які є співвласниками (власниками) господарств, сезонних і тимчасових працівників, а також позаштатних працівників за умови, що вони підлягають державному соціальному страхуванню.

На працівників, які працюють на умовах трудового договору у підприємців, що не мають прав юридичної особи, а також на працівників, які працюють у окремих громадян по їх обслуговуванню (як домашні робітниці, няньки, шофера, охоронники та ін.), трудові книжки не ведуться. Їх робота підтверджується довідкою організації, за участю якої було укладено трудовий договір між наймачем і працівником, а також довідкою про сплату внесків до фонду державного соціального страхування. Заповнення вперше проводиться роботодавцем не пізніше тижневого строку з дня прийняття працівника на роботу.

На даний момент ще ведуться роботодавцем і зберігаються в нього трудові книжки. Але вже почався процес в трудовому законодавстві відмови у майбутньому від трудових книжок і перехід на зберігання інформації про трудовий стаж громадян у відповідному реєстрі.

До трудової книжки заносяться відомості про працівника: прізвище, ім'я, по-батькові, дата народження, про зарахування на роботу, переведення на іншу, звільнення, відомості про нагородження і заохочення, про відкриття, винаходи, раціоналізаторські пропозиції, присвоєння кваліфікаційних розрядів, категорій. Усі записи до трудової книжки вносяться на підставі наказу чи розпорядження з посиланням на відповідну статтю КЗпП У. З кожним записом, що заноситься до трудової книжки роботодавець зобов'язаний ознайомити працівника під розписку, а у випадку, коли запис зроблено неточно або неправильно – виправити його. Кожен працівник має уважно ставитися до ведення трудової книжки, адже від правильних записів залежить підрахунок трудового стажу, що впливає на надання певних пільг, нарахування пенсії. До трудової книжки за першим місцем роботи вносять відомості про навчання у ПТУ чи ВУЗі, службу у Збройних Силах та інші види діяльності.

Відомості про стягнення до трудової книжки не заносяться.

3. Робочий час і час відпочинку.

Час, протягом якого працівники виконують доручену їм роботу, називають **робочим**. Законом встановлено такі види тривалості робочого часу :

- нормальна тривалість ;
- скорочена тривалість ;
- неповний робочий час ;
- ненормований робочий день ;
- робота в нічний час ;
- надурочні роботи.

Нормальна тривалість робочого часу працівників **не може перевищувати 40 годин на тиждень** незалежно від форм власності підприємства, де він працює.

Більшість працівників має п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями. На тих підприємствах, де запровадження п'ятиденного тижня є недоцільним – встановлено шестиденний робочий тиждень з одним вихідним днем.

П'ятиденний або шестиденний робочий тиждень встановлюється роботодавцем спільно з профспілковим комітетом з урахуванням специфіки роботи, думки трудового колективу і за погодженням з органами місцевого самоврядування. Тривалість щоденної роботи (зміни) визначається правилами – внутрішнього трудового розпорядку роботодавцем за погодженням з профспілковим комітетом підприємства.

Напередодні святкових і неробочих днів тривалість роботи працівників (як при 5 -, так і при 6-денному) робочому тижні скорочується на одну годину.

Законодавством передбачено скорочену тривалість робочого часу для працівників, зайнятих на роботах із шкідливими умовами праці (робота під землею в шахтах, ливарних цехах, на хімічних виробництвах, рентгенівських кабінетах ...) Для збереження здоров'я таких категорій працівників запроваджено скорочену тривалість робочого тижня – не більше 36 годин на тиждень. Скорочена тривалість робочого часу і для ряду інших працівників – диспетчерів, учителів, лікарів, робота яких пов'язана з великим навантаженням. Для неповнолітніх працівників до 16 років тривалість робочого тижня не може перевищувати 24 години, а для працівників віком 16-18 років – 36 годин. Скорочується тривалість роботи (зміни) для тих, хто працює в нічний час.

Нічним часом є час з 22 години до 6 години.

Право на скорочений робочий час передбачено законом. Власник підприємства зобов'язаний його дотримуватися, незалежно від будь-яких умов. При цьому зарплата працівникам не повинна зменшуватися.

Неповний робочий час означає, що працівник працює менше нормальної тривалості робочого тижня (тобто менше сорокагодинного робочого тижня). Неповний робочий час може встановлюватися за погодженням між працівником і роботодавцем. При цьому тривалість його не повинна бути меншою, ніж половина нормальної тривалості робочого дня.

Термін "*ненормований робочий день*" зовсім не означає, що працівники, для яких він встановлений, повинні працювати необмежений час. Загальна тривалість роботи і для таких працівників не може перевищувати 40 год на тиждень з відповідним розподілом цього часу на 5 чи 6 робочих днів. На них повністю поширюються правила внутрішнього трудового розпорядку. Залучення до роботи понад норму робочого дня не перетворює цей робочий день у подовжений. Роботодавець не може постійно залучати працівників до роботи за межами нормального робочого дня. Але, якщо така необхідність виникла, то працівник зобов'язаний виконати без будь-якої додаткової оплати роботу за межами робочого дня.

Надурочними вважають роботи понад встановлену тривалість робочого дня. Роботодавець може застосовувати надурочні роботи лише у виняткових випадках, що визначаються законодавством, а саме :

- при проведенні робіт, необхідних для оборони країни, відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії і усунення її наслідків;
- при проведенні громадсько необхідних робіт по водопостачанню, газопостачанню, опаленню, освітленню, каналізації, транспорту, зв'язку;
- при необхідності закінчити почату роботу, яка не могла бути закінчена в нормальний робочий час внаслідок непередбачених обставин чи випадкової затримки з технічних умов виробництва, коли припинення її може погубити майно чи викличе зупинення робіт для значної кількості працівників;
- при виконанні вантажно-розвантажувальних робіт для недопущення простою транспорту і скупчення вантажів у пунктах відправлення і призначення;
- для продовження роботи при нез'явленні працівника, коли робота не допускає перерви; в цих випадках роботодавець повинен негайно вжити заходів для заміни змінника на іншого працівника.

До надурочних робіт **забороняється** залучати такі категорії працівників:

- вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років;
- осіб, молодше 18 років;
- працівників, які навчаються в загальноосвітніх школах і ПТУ без відриву від виробництва в дні занять.

Жінки, які мають дітей віком від 3 до 14 років або дитину–інваліда, можуть залучатися до надурочних робіт лише за їх згодою.

Надурочні роботи можуть проводитися лише з дозволу профспілкового комітету підприємства. Вони не повинні перевищувати для кожного працівника 4 годин протягом двох днів підряд і 120 годин на рік.

Важливим розділом правил внутрішнього трудового розпорядку є **охорона праці**.

Охорона праці – це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження здоров'я і працездатності людини в процесі праці.

Конституція України (ст. 45) і Кодекс законів про працю України в числі основних трудових прав працівників передбачають право на відпочинок. Таке право забезпечується, з одного боку, законодавчим обмеженням тривалості робочого часу, з іншою, - чіткою регламентацією видів часу відпочинку і порядку їх надання.

Час відпочинку – це встановлений законом час, на протязі якого працівники вільні від виконання своїх трудових обов'язків і який вони можуть використовувати на свій розгляд. Кожна людина, яка працює, має відпочивати для відновлення своїх сил і здоров'я.

Основними видами відпочинку є:

- **перерви протягом робочого дня** (до двох годин – час обідньої перерви – надається для харчування, використовується працівником на власний розгляд);

- **перерви між робочими змінами** чи робочими днями (тривалість перерви в роботі між змінами має бути не меншою від подвійної тривалості роботи у попередній день) ;

- **щотижневі дні відпочинку** (при 5-денному робочому тижні 2 дні, при 6-денному – один день, але загальна тривалість щотижневого відпочинку повинна бути не менша 42 годин);

- **святкові і неробочі дні** (згідно закону у ці дні припиняються усі роботи, крім тих, без яких не можна обійтись – транспорт, лікарні, безперервні виробництва);

- **відпустки**.

Якщо святковий, неробочий день збігається з вихідним днем, то вихідний день переноситься на наступний після святкового або неробочого.

Одним з видів часу відпочинку є відпустка. Державні гарантії і відносини, пов'язані з відпустками, регулюються Конституцією України, Законом про відпустки, Кодексом законів про працю України і іншими законами і нормативно-правовими актами України.

Право на відпустку мають працівники, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами незалежно від форм власності, виду діяльності чи галузевої належності, а також ті, хто працює за трудовим договором у фізичної особи.

Право на відпустку забезпечується гарантованим наданням відпустки визначеної тривалості із збереженням місця роботи, заробітної плати, неперервності трудового стажу. Заборонено замінити відпустку грошовою компенсацією, крім випадків звільнення працівника або власного бажання працівника про таку заміну. Якщо ж працівник виявив бажання, щоб його відпустку було замінено грошовою компенсацією, то і в цьому випадку він повинен відбутися у відпустці не менше 24 календарних днів, а на решту – можлива компенсація.

Право на відпустку мають громадяни України, які мають трудові правовідносини з підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої приналежності, а також працюючі за трудовим договором у фізичної особи. Іноземні громадяни і особи без громадянства, які працюють на Україні, мають право на відпустку нарівні з громадян України.

Щорічна відпустка - ця встановлена законом кількість календарних днів в році безперервного відпочинку, що надається працівнику із збереженням заробітної платні і місця роботи.

Закон України "Про відпустки ", КЗпП У установлюють такі **види відпусток** :

- **щорічні відпустки** (основна відпустка; додаткова відпустка за роботу з шкідливими і важкими умовами праці; додаткова відпустка за особливий характер роботи; інші додаткові відпустки, передбачені законодавством);
- **додаткові відпустки у зв'язку з навчанням**;
- **творчі відпустки** - для завершення наукової роботи (дисертації, підручника і т.д.);
- **соціальні відпустки** (відпустка по вагітності і пологам; відпустка по догляду за дитиною до досягнення ним трирічного віку; додаткова відпустка працівникам, що мають дітей);
- **відпустки без збереження заробітної платні**.

Тривалість відпусток обчислюється в календарних днях. Святкові і неробочі дні (ст. 73 КЗпП України) при визначенні тривалості відпусток не враховуються.

Щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менше 24-х календарних (15 робочих) днів за відпрацьований робочий рік, обчислюваний з дня укладення трудового договору.

Для деяких категорій працівників законодавством встановлена інша тривалість щорічної основної відпустки:

- для осіб, молодше 18 років - 31 календарний день;
- інвалідам I і II групи - 30 календарних днів, а інвалідам III групи - 26 календарних днів;
- керівним, педагогічним, науково-педагогічним працівникам освіти і науковцям - 56 календарних днів і т.д.

Щорічна відпустка за бажанням працівника може бути розділена на частини за умови, що основна безперервна частина повинна бути не менше 14 календарних днів.

Право на оплачувану щорічну відпустку за перший рік роботи виникає після закінчення 6 місяців роботи. До закінчення вказаного терміну відпустка може бути надана у випадках, передбачених законодавством. Наприклад, вагітним жінкам відпустка приурочується до відпустки по вагітності і пологам і т.д. Подальші щорічні відпустки визначаються графіком. Ці графіки встановлює власник або уповноважений їм орган за узгодженням з профспілковим комітетом.

Щорічна відпустка повинна надаватися щорічно у встановлений термін. Заміна відпустки грошовою компенсацією не допускається, окрім випадків звільнення працівника, що не використав відпустку. У виняткових випадках, коли надання відпустки працівнику в поточному році може несприятливо позначитися на нормальному ході роботи підприємства, установи, організації, допускається з відома працівника і за узгодженням з профспілковим комітетом підприємства, установи, організації перенесення відпустки на наступний робочий рік.

Разом з щорічною основною відпусткою працівникам може бути наданий і додаткова відпустка.

Щорічна додаткова відпустка за роботу з шкідливими і важкими умовами праці тривалістю до 35 календарних днів надається працівникам, що виконують роботи, пов'язані з негативною дією на здоров'я шкідливих виробничих чинників, у відповідність із Списком виробництв, цехів, професій і посад, затверджених Кабінетом Міністрів України.

Право на щорічну додаткову відпустку мають працівники, трудова діяльність яких пов'язана з підвищеним нервово-емоційним і інтелектуальним навантаженням (тривалістю до 35 календарних днів), а працівникам з ненормованим робочим днем надається - 7 календарних днів. Конкретна тривалість щорічної додаткової відпустки за особливий характер праці встановлюється колективним або трудовим договором залежно від часу зайнятості працівника на даних роботах.

Щорічні додаткові відпустки за бажанням працівника можуть надаватися одночасно з щорічною основною відпусткою або окремо від неї. Загальна тривалість щорічних основної і додаткової відпусток не повинна перевищувати 59 календарних днів, а для працівників, зайнятих на підземних роботах, - 69 календарних днів.

Чинне законодавство про працю реалізує два види відпусток без збереження заробітної платні, які відрізняються один від одного по правовому режиму їх надання.

Перший вид відпусток без збереження заробітної платні пов'язаний з правом, але не обов'язком власника або уповноваженого їм органу в наданні таких відпусток. До нього відносяться відпустки, що надаються в порядку, передбаченому ст. 84 КЗпП України, коли за сімейними обставинами і іншими поважними причинами працівнику за його заявою може бути

надана власником або уповноваженим їм органом відпустки без збереження заробітної платні. Тривалість такої відпустки повинна бути обумовлена угодою сторін, але не більше 15 календарних днів в рік.

Другий вид відпусток без збереження заробітної платні надається в обов'язковому порядку за бажанням працівника в наступних випадках (ст. 25 Закону України «Про відпустки»):

1) матері або батькові, що виховує дітей без матері (у тому числі і у разі тривалого перебування матері в лікувальній установі), має двох і більш дітей у віці до 15 років або дитину-інваліда, тривалістю до 14 календарних днів щорічно;

2) чоловіку, дружина якого знаходиться в післяпологовій відпустці, - тривалістю до 14 календарних днів;

3) особам, які укладають шлюб, - тривалістю до 10 календарних днів;

4) особам, що мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, - тривалістю до 21 календарного дня щорічно;

5) пенсіонерам по віку і інвалідам III групи - тривалістю до 30 календарних днів щорічно і т.д.

Законодавством, колективними, трудовими договорами можуть установлюватися і інші види відпусток.

4. Підстави та порядок звільнення з роботи.

Право на працю передбачає також встановлення законодавством порядку припинення трудових відносин. Загальні підстави припинення трудового договору викладені в ст.36 КЗпП У.

Безстроковий трудовий договір може бути розірваним за ініціативою:

-самого працівника;

-роботодавця;

-органу - представника трудового колективу.

Порядок припинення трудового договору за ініціативою працівника (КЗпП У ст., ст. 38, 39, 39")..:

- працівник повинен подати заяву роботодавцю про свій намір звільнитися з роботи.
- працівник про розірвання трудового договору повинен попередити роботодавця письмово за два тижні до бажаної дати звільнення. Протягом цього часу роботодавець зможе знайти заміну.
- Закон охороняє права працівника. У тих випадках, коли працівник не може продовжувати роботу (це: переїзд на нове місце проживання; переведення дружини чи чоловіка на роботу в іншу місцевість; вступ до навчального закладу; неможливість проживання в даній місцевості, підтверджена медичним висновком; вагітність; догляд за дитиною до досягнення нею 14-річного віку або дитиною-інвалідом; догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку або інвалідом I групи; вихід на пенсію; прийняття на роботу за конкурсом і т.п.) роботодавець повинен розірвати трудовий договір у строк, про який просить працівник.
- якщо працівник після закінчення двотижневого строку не залишив роботи і не вимагає розірвання трудового договору, то роботодавець не має права звільняти його за поданою раніше заявою, крім випадків, коли на його місце запрошено іншого працівника, якому не може бути відмовлено в укладанні трудового договору.
- працівник має право у визначений ним строк розірвати трудовий договір, якщо роботодавець не виконує законодавство про охорону праці.
- строковий договір працівник може розірвати лише в окремих випадках (хвороба, інвалідність, а також в тих випадках, коли роботодавець при розірванні безстрокового трудового договору не може вимагати двотижневого строку для пошуку заміни
- у випадку коли строковий трудовий договір переукладався один чи декілька разів, за винятком визначення строку за погодженням сторін, такий договір вважається безстроковим.

Роботодавець за власною ініціативою теж може звільнити працівника(КЗпП У ст., ст. 40, 41). Але законодавство, гарантуючи права працівника, обмежує право на звільнення за ініціативою роботодавця.

Працівника можна звільнити лише в таких випадках:

- скорочення штатів в результаті змін в організації виробництва і праці;
- виявлення невідповідності працівника займаній посаді за станом здоров'я;
- поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу
- порушення працівником трудової дисципліни;
- за появу на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;
- за розкрадання майна за місцем роботи коли до винного застосовано заходи громадського впливу, адміністративні стягнення чи рішення суду;
- за нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності і пологах, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи при певному захворюванні.

За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або профзахворюванням, місце роботи зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності

Для окремих категорій працівників законодавство передбачає додаткові підстави звільнення працівника з ініціативи власника. Так ст.41 КЗпП У передбачає такі підстави у випадках :

- одноразового грубого порушення трудових обов'язків керівником підприємства, його заступником, бухгалтером, працівником податкової інспекції, митного органу і т.п.
- винних дій працівника, який обслуговує матеріальні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довір'я до нього з боку роботодавця;
- вчинення працівником, який здійснює виховні функції, аморального поступку, не сумісного з продовженням даної роботи.

Дуже важливим є положення законодавства про те, що звільнення працівника з роботи з ініціативи роботодавця можливе здебільшого лише за попередньою згодою профспілкового органу.

Звільнення працівника без згоди профкому або всупереч його рішенням буде незаконним. Працівник має право звертатися в суд для відновлення порушених прав і поновлення на роботі.

Можливе припинення трудового договору також :

- за згодою сторін (найчастіше так формулюють дострокове розірвання строкового трудового договору за домовленістю працівника і роботодавця);
- на вимогу профспілкового органу, який за дорученням трудового колективу підписав колективний договір, коли роботодавець повинен розірвати трудовий договір з керівником підприємства або усунути його з займаної посади, якщо він порушує законодавство про працю і не виконує зобов'язань за колективним договором.

При розірванні трудового договору роботодавець зобов'язаний у будь-якому випадку провести грошовий розрахунок з працівником і видати трудову книжку у день звільнення.

У разі затримки видачі трудової книжки чи розрахунку працівник має право вимагати, а роботодавець зобов'язаний провести відшкодування – виплатити заробітну плату за час "вимушеного прогулу", тобто за час затримки видачі трудової книжки. Це право працівники можуть відстоювати через суд.

У зв'язку з тим, що звільнення з ініціативи роботодавця відбувається всупереч волі працівника, законодавством передбачено ряд гарантій, які дають змогу забезпечити правильність звільнення. Так, забороняється звільнення працівників у період тимчасової непрацездатності чи перебування у відпустці. Звільнення у випадку скорочення чисельності або штату працівників допускається лише тоді, якщо неможливо перевести працівника за його згодою на іншу роботу. При цьому про звільнення працівника необхідно попередити не пізніше, як за два місяці до дати звільнення.

При скороченні штату переважне право на залишення на роботі надається :

-працівникам з більш високою кваліфікацією і продуктивністю праці (тобто працівник має порівняно вищий розряд чи кваліфікацію, відсутні дисциплінарні стягнення).

При рівних умовах продуктивності праці і кваліфікації перевага в залишенні на роботі надається :

- Сімейним – при наявності двох і більше утриманців;
- Особам, в сім'ях яких немає інших працівників з самостійним заробітком;
- Працівникам з більшим стажем роботи на даному підприємстві;
- Працівникам, які навчаються у вищих і середніх спеціальних учбових закладах без відриву від виробництва;
- Учасникам бойових дій, інвалідам війни та прирівненим до них особам;
- Авторам винаходів і корисних пропозицій;
- Працівникам, які отримали професійні захворювання на даному підприємстві ;
- Працівникам з числа колишніх військовослужбовців строкової (альтернативної) служби протягом двох років після звільнення з служби.

Додаткові гарантії мають також виборні профспілкові працівники протягом виборного періоду і протягом двох років після звільнення з виборних посад. Їх заборонено звільняти, крім випадків повної ліквідації підприємства, появи на роботі у нетверезому стані, систематичного порушення трудової дисципліни, чи вчинення аморального поступку працівником, який виконує виховні функції (КЗпП У ст., ст. 42, 252).

Звільненому по скороченню працівнику виплачується вихідна допомога в розмірі не меншому середнього місячного заробітку і гарантується переважне право протягом одного року на укладення трудового договору у разі повторного прийняття на роботу, якщо роботодавець проводить прийняття на роботу працівників аналогічної кваліфікації.

"Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення." (Конституція України, ст.43, ч.6.)

Працівник у випадку незаконного звільнення може у місячний термін з дня вручення копії наказу про звільнення або видачі трудової книжки звернутися до суду. У разі незаконного звільнення працівник повинен бути поновлений на роботі, йому виплачують середню заробітну плату за час вимушеного прогулу або різницю в зарплаті за час виконання нижчеоплачуваної роботи, але не більше як за один рік.

5. Трудова дисципліна. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність.

Взаємовідносини між працівником і роботодавцем на кожному конкретному підприємстві, їх взаємні зобов'язання, розпорядок праці визначено правилами внутрішнього трудового розпорядку.

Правила внутрішнього трудового розпорядку передбачають:

- початок і закінчення робочого дня;
- тривалість робочого тижня (5 чи 6 днів);
- тривалість перерв між змінами ;
- основні обов'язки працівників, представників адміністрації ;
- заохочення за успіхи в роботі і відповідальність за порушення трудової дисципліни.

Ці правила розробляються відповідно до КЗпП України та типових правил, затверджуються на загальних зборах трудового колективу за поданням роботодавця і профспілкового комітету.

Дисципліна праці - це чітке виконання працівниками своїх службових трудових і посадових обов'язків, регламентованих законом, правилами внутрішнього трудового розпорядку, статутами, колективним і трудовим договорами.

Трудова дисципліна забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці, методами переконання, виховання, а також заохочення за сумлінну працю. Щодо окремих несумлінних працівників застосовують заходи дисциплінарного і громадського впливу. Таким чином, трудова дисципліна забезпечується методами переконання і примусу.

5.1. Порядок застосування заохочень та їх види .

Заохочення працівників здійснюють у різноманітних моральних та матеріальних формах,

передбачених правилами внутрішнього трудового розпорядку. Заохочення застосовується роботодавцем разом або за погодженням з профспілковим комітетом, оголошується наказом (розпорядженням) в урочистій обстановці і заноситься до трудової книжки працівника.

Найпоширенішими видами заохочень є оголошення подяки, видача премії, нагородження цінним подарунком, присвоєння вищих розрядів, кваліфікацій. Працівникам, які успішно й сумлінно виконують свої трудові обов'язки, надаються в першу чергу *перваги в галузі соціально-культурного і житлово-побутового обслуговування*. Таким працівникам надається також перевага при просуванні по роботі.

Правилами внутрішнього трудового розпорядку, статутами і положеннями про дисципліну можуть бути передбачені також інші заходи заохочення (КЗпП України ст.143-146.)

За особливі заслуги працівників подають до нагородження орденами, медалями, почесними грамотами, нагрудними значками, до присвоєння почесних звань і звання кращого працівника даної професії.

Порушенням трудової дисципліни є систематичне невиконання працівником без поважних причин своїх обов'язків, якщо раніше на нього накладалися стягнення;

Прогулом є відсутність працівника на роботі більше трьох годин протягом робочого дня без поважних причин, коли немає згоди роботодавця на його відсутність та немає документів або інших доказів, які свідчили б про неможливість працівника прибути на роботу.

Дисциплінарна відповідальність полягає в обов'язку працівника відповісти перед роботодавцем за здійснений дисциплінарний проступок і зазнати дисциплінарних санкцій, які передбачені законодавством про працю.

Дисциплінарний проступок - це винне, протиправне невиконання або неналежне виконання працівником своїх трудових обов'язків, за яке до нього може бути застосовано дисциплінарні санкції. Головна мета дисциплінарної відповідальності – виховна – вплинути на працівника.

Види дисциплінарних санкцій:

- дисциплінарне стягнення;
- заходи дисциплінарного впливу.

За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один з таких **заходів стягнення** :

- догана,
- звільнення (КЗпП України ст.147).

Для окремих категорій працівників законодавством, статутами і положеннями про дисципліну можуть бути передбачені й інші дисциплінарні стягнення (наприклад, для військових : пониження в званні і т.п.)

Не можна вважати порушенням трудової дисципліни відмову неповнолітнього працівника виконувати надурочні роботи або невиконання трудових обов'язків внаслідок недостатньої кваліфікації, непрацездатності чи відсутності належних умов для виконання даної роботи.

Не можна застосовувати як дисциплінарні стягнення щодо працівників будь-які інші, не передбачені законом заходи впливу, зокрема такі, як накладення штрафу, зниження розряду, зменшення зарплати, позбавлення надбавки за класність, чергової відпустки тощо. Водночас законодавство допускає (КЗпП України ст. 98) : "За грубе порушення технологічної дисципліни та інші серйозні порушення , що спричинили погіршення якості продукції робітнику може бути знижено кваліфікацію на один розряд".

Дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу даного працівника. На тих працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутами – можуть накладати дисциплінарні стягнення вищі органи. Працівники, які займають виборні посади, можуть бути звільнені лише за рішенням органу, який їх обрав, і лише з підстав, передбачених законодавством (КЗпП України ст.147).

До застосування дисциплінарного стягнення роботодавець зобов'язаний зажадати від працівника письмового пояснення по факту порушення дисципліни і лише після цього накладати стягнення.

Стягнення може бути застосоване не пізніше одного місяця з дня виявлення порушення трудової дисципліни, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебуванням у відпустці, і шести – з дня його вчинення; а за результатами

перевірки фінансово-господарської діяльності – не пізніше двох років з дня її вчинення. У ці строки не включають час на судочинність. За кожну провину можна застосовувати лише одне дисциплінарне стягнення (КЗпП України ст.148).

Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) чи постанові про застосування дисциплінарного стягнення із зазначенням мотивів його застосування і доводиться працівнику, на якого воно накладається під розписку.

При обранні виду стягнення роботодавець повинен врахувати ступінь тяжкості вчиненого проступку і заподіяну ним шкоду, обставини, за яких вчинено проступок, попередню роботу працівника.

Дисциплінарне стягнення може бути оскаржено працівником в комісії по трудових спорах, суді, вищій інстанції.

Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення. Якщо ж працівник не лише не допустив нового порушення дисципліни, а й проявив себе як сумлінний працівник, то стягнення може бути зняте до закінчення одного року.

Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються (КЗпП України ст.151).

Крім дисциплінарного стягнення до порушника трудової дисципліни роботодавець має право застосувати також заходи дисциплінарного впливу.

До заходів дисциплінарного впливу належать :

- позбавлення премії;

- позбавлення винагороди за підсумками роботи за рік і ін.

Ці заходи можуть накладатися на працівників разом із дисциплінарними стягненнями.

Матеріальна відповідальність – це вид майнової відповідальності, суть якої полягає в тому, що працівник повинен відшкодувати заподіяну роботодавцю шкоду внаслідок порушення трудових обов'язків.

Матеріальна відповідальність можлива лише за наявності вини працівника. Якщо майно було пошкоджено чи знищено внаслідок дій працівника у стані крайньої необхідності або внаслідок незалежних від нього обставин (брак деталі агрегату, раптове вимкнення електроенергії і т.п.) і його вини в цьому немає, то матеріальна відповідальність виключена.

Матеріальна відповідальність покладається лише за заподіяну шкоду реально існуючому майну, а втрачена вигода не відшкодовується.

Матеріальна відповідальність може бути накладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи карної відповідальності.

Нести матеріальну відповідальність можуть як окремі працівники, так і їх колектив. Колективну матеріальну відповідальність запроваджує роботодавець за погодженням з профкомом. Письмовий договір про колективну матеріальну відповідальність укладають між роботодавцем і всіма членами колективу, бригади. Такий договір може бути укладеним при виконанні касових операцій, прийманні платежів і виплаті грошей через касу, прийманні на зберігання, збереженні та відпуску матеріальних цінностей.

Розмір заподіяної підприємству шкоди визначають за фактичними витратами, на підставі даних бухгалтерського обліку, виходячи з балансової вартості (собівартості) матеріальних цінностей за вирахуванням зносу за установленними нормами. У разі розкрадання, недостачі, умисного знищення чи псування матеріальних цінностей, розмір шкоди визначається за цінами, що діють у даній місцевості на день відшкодування шкоди.

Працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно покрити її повністю або частково. За згодою власника він може передати для покриття шкоди рівноцінне майно або полатити пошкоджене.

Види матеріальної відповідальності:

- як правило, не повинна перевищувати розмір середнього місячного заробітку.
- можлива матеріальна відповідальність у повному розмірі завданої шкоди. Таку відповідальність працівник нестиме, якщо втратить майно, котре одержав за дорученням, якщо між працівником і роботодавцем було укладено договір про повну матеріальну відповідальність працівника (завскладом, касир і ін.), якщо шкоду завдано внаслідок кримінального діяння (

наприклад, шофер продає паливо з баку автомобіля), або дій у нетверезому стані, умисним нищенням чи псуванням майна, шкоди завдано не при виконанні трудових обов'язків (наприклад, тракторист службовим трактором самовільно орав дачні ділянки і перевернувся); коли службова особа винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу.

Покриття шкоди працівниками в розмірі, що не перевищує середнього місячного заробітку, проводиться за розпорядженням роботодавця шляхом відрахування із заробітної плати працівника.

Розпорядження роботодавця має бути зроблено не пізніше двох тижнів з дня виявлення заподіяної шкоди і виконано не раніше семи днів з дня повідомлення про це працівникові. Такий порядок застосовують якщо матеріальна відповідальність не перевищує середньої місячної зарплати.

Якщо працівник не згідний з відрахуванням або його розміром, то трудовий спір розглядається за його заявою відповідно до законодавства.

У інших випадках покриття шкоди проводиться шляхом подання позову до суду.

Суд, визначаючи розмір шкоди, що підлягає покриттю, крім прямої дійсної шкоди, враховує ступінь вини працівника і ту конкретну обстановку, за якої було її завдано. Якщо шкода є наслідком не лише винної поведінки працівника, а й відсутності умов, що забезпечують збереження матеріальних цінностей, розмір покриття повинен бути відповідно зменшеним. Суд може зменшити розмір покриття шкоди, заподіяної працівником, залежно від його майнового стану, за винятком випадків коли, шкода вчинена з корисливою метою.

6. Особливості праці молоді.

Згідно міжнародних документів мінімальним віком прийому на роботу є 16 років. КЗпП У в ст. 188 закріплює: "Недопускається прийняття на роботу осіб молодше 16 років. За згодою одного з батьків або особи, що його замінює, можуть, як виняток, прийматись на роботу особи, які досягли 15 років".

Закон, дозволяючи брати на роботу неповнолітніх, встановлює водночас особливі правила їх роботи, захищає їх інтереси, охороняє здоров'я та можливості подальшого розвитку. На заяві особи до 16 років батьки або особи, які їх замінюють повинні письмово показати своє ставлення до прийому на роботу дитини. Крім згоди батьків необхідна також згода профспілкового комітету – для того, щоб унеможливити прийом неповнолітнього на роботу із шкідливими умовами праці. Профком з'ясовує причини припинення підлітком навчання і бажання поступити на роботу, матеріально-побутові умови його сім'ї, перевіряє, чи не протипоказана йому дана робота за станом здоров'я, чи не заборонена вона взагалі для неповнолітніх. При прийомі на роботу роботодавець повинен забезпечити для неповнолітнього проходження медичного огляду і надалі – до виповнення йому 21 року – регулярно його проводити. Якщо під час чергового медогляду буде встановлено, що дана робота негативно впливає на стан здоров'я неповнолітнього, медична установа, яка проводить обстеження, робить висновки про неможливість використання праці цього підлітка на даній роботі, і про необхідність полегшення умов його праці або переведення на іншу роботу. Висновки медичної установи про необхідність створення більш легких умов праці для неповнолітнього є обов'язковими для роботодавця.

Конституція України, ст. 43 ч.3 :

"Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється".

Неповнолітні у трудових відносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці – користуються пільгами, встановленими законодавством України.

Для неповнолітніх робочий час встановлюється залежно від віку :

для осіб віком від 15 до 16 років - 24 години,

для осіб 16 -18 років - 36 годин на тиждень. Цей робочий час повинен бути розподілений рівномірно між днями тижня.

Особлива увага приділяється охороні праці молоді. Так, згідно ст.15 Закону України "Про

охорону праці", забороняється застосовувати працю неповнолітніх на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах. До факторів, які можуть негативно впливати на стан здоров'я і фізичний розвиток молоді відносять: значне фізичне напруження (особливо при підйманні і переміщенні деталей, виробів та інших вантажів); вимушене ненормальне положення тіла під час роботи, яке може привести до паталогічних змін в організмі молодих працівників, вібрація від пневматичного інструменту та деяких станків і механізмів; неблагополучні метеорологічні умови (високі і низькі температури повітря і навколишнього середовища); праця під землею і можливість впливу деяких видів промислової отрути (свинець, фосфор, ртуть, миш'як), пилу, рентгенівських променів, електромагнітних полів, іонізуючих випромінювань та ін. Така заборона пов'язана з необхідністю не допустити шкідливого впливу окремих видів виробництв на здоров'я та розвиток організму молоді.

Не допускається залучення осіб молодше вісімнадцяти років до робіт, які можуть негативно вплинути на формування моральних якостей молоді. Так, забороняється прийняття неповнолітніх на роботу, пов'язану з виробництвом, збереженням і торгівлею спиртними напоями.

Забороняється залучати неповнолітніх працівників до нічних та надурочних робіт і робіт у вихідні дні. Надурочною є праця понад встановлену тривалість робочого дня для даної категорії працівників.

З неповнолітнім не може бути заключено письмовий договір про повну матеріальну відповідальність.

Граничні норми по переміщенню і підйманню важких речей діють на всій території України, поширюються на підприємства усіх форм власності, що використовують працю осіб молодше 18 років. Підлітків забороняється призначати на роботи, які пов'язані виключно з підйманням, утриманням або переміщенням важких речей. До роботи, що потребує підймання та переміщення важких речей, допускаються підлітки, які не мають медичних протипоказань, що засвідчено відповідним лікарським свідоцтвом. До тривалої роботи по підйманню та переміщенню важких речей підлітки до 15 років не допускаються. Робота підлітків з вантажем не повинна перевищувати більше третини робочого часу і допускається лише тоді, коли це безпосередньо пов'язано з основною професією або спеціальністю. Вага окремого вантажу та сумарна вага вантажу, який повинні підіймати та переміщувати неповнолітні не повинна перевищувати граничних норм.

Граничні норми підймання та переміщення вантажів неповнолітніми під час короткочасної та тривалої роботи

вік (років)	Граничні норми ваги вантажу (кг)			
	короткочасна робота		тривала робота	
	юнаки	дівчата	юнаки	дівчата
14	5	2,5	-	-
15	12	6	8,4	4,2
16	14	7	11,2	5,6
17	16	8	12,6	6,3

Примітки:

1. Короткочасна робота – 1-2 підняття та переміщення вантажу; тривала – більше ніж 2 підняття та переміщення протягом 1 години робочого часу.
2. Календарний вік визначається як число повних років, що відраховується від дати народження.
3. У вагу включається вага тари і упаковки.
4. Докладене м'язове зусилля при утриманні або переміщенні вантажу з використанням засобів малої механізації не повинно перевищувати граничні норми ваги вантажу, його тривалість – не більше 3 хв, подальший відпочинок – не менше 2 хв.

Граничні норми сумарної ваги вантажу для підлітків у розрахунку на 1 годину робочого часу

вік (років)	Граничні норми ваги вантажу (кг)	
	короткочасна робота	тривала робота

	юнаки	дівчата	юнаки	дівчата
14	10	5	7	3,5
15	48	12	24	6
16	160	40	80	20
17	272	72	130	32

Примітки:

1. Сумарна вага вантажу дорівнює добутку ваги вантажу на кількість його підйомів (переміщень).
2. Рівнем робочої поверхні вважається робочий рівень стола, верстата, конвеєра і т.п.
3. Висота підймання не повинна перевищувати 1 метра.
4. Відстань переміщень вручну не повинна перевищувати 5 метрів.

Для неповнолітніх щорічна основна відпустка встановлюється тривалістю 31 к.д. Вона повинна надаватися, в основному, влітку, а за бажанням працівника - в інший час. Право на відпустку в перший рік роботи неповнолітні отримують до настання шестимісячного терміну роботи, необхідного для нарахування відпустки дорослим.

"Оплата праці працівникам молодше вісімнадцяти років при скороченій тривалості щоденної роботи здійснюється в такому ж розмірі, як працівникам відповідних категорій при повній тривалості щоденної роботи" (КЗпП У ст.194).

Крім того звільнення неповнолітнього з роботи теж має певні особливості. Коли відбувається звільнення за ініціативою роботодавця, то потрібна на це згода не лише профкому, а й комісії в справах неповнолітніх. Участь комісії у справах неповнолітніх при розгляді справи про звільнення неповнолітнього за ініціативою роботодавця не зводиться лише до дачі згоди чи відмови в цьому. Комісія повинна перевірити законність, обґрунтованість вимог власника, а також виявити причини, по яких роботодавець звільняє підлітка з роботи, вживати заходів по їх усуненню. Коли неповнолітній звільняється за власним бажанням, то повинен попередити про це роботодавця не за два тижні (як для дорослих), а за три дні. В тих випадках, коли роботодавець порушує законні інтереси неповнолітнього (залучає його до нічних і надурочних робіт або до робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, примушує працювати повний робочий день, не надає відпустки встановленої тривалості та ін.), не забезпечує належних умов для охорони здоров'я або продовження навчання неповнолітнім, його батьки (особи, які їх замінюють), компетентні державні органи та їх посадові особи, громадські організації мають право вимагати від роботодавця покращення умов праці. Коли ж продовження чинності трудового договору загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси, то, на вимогу названих вище осіб і організацій, роботодавець зобов'язаний розірвати трудовий договір з неповнолітнім.

Розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця з молодим спеціалістом, направленим на роботу по персональному розподілу можливе лише за попередньої згоди профкому і з дозволу міністерства або відомства, якому підпорядковане дане підприємство або організація.

Отже, неповнолітні мають вагомі права по трудовому законодавству.

За порушення трудової дисципліни до неповнолітніх, як і до дорослих, можуть бути застосовані заходи дисциплінарного або громадського впливу. За систематичне порушення трудової дисципліни, прогул (втім числі відсутність на роботі більше трьох годин протягом дня) без поважних причин і дозволу роботодавця, появи на роботі в нетверезому стані, стані наркотичного або токсичного сп'яніння, до неповнолітніх може бути застосовано і такий захід, як звільнення з роботи.

Допускається прийняття учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними чотирнадцятирічного віку за згодою одного з батьків або осіб, що його замінює. Учні належать до неповнолітніх і на них поширюються ті самі норми законодавства про працю, про які ми вже говорили. Учні віком 14-15 років, які працюють у канікулярний період мають право на скорочену тривалість робочого часу – 24 години на тиждень: по чотири години щоденно.

Учні під час навчального року можуть працювати. Але, якщо вони працюють протягом

навчального року у вільний від навчання час – то тривалість робочого часу не може перевищувати половину визначеної максимальної тривалості робочого часу для відповідного віку (тобто для 14-16 річних – 12 годин на тиждень, по дві години на день, а для 16-18 річних – 18 годин на тиждень, по три години на день).

Оплата праці учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів, які працюють у вільний від навчання час, проводиться пропорційно відпрацьованого часу або залежно від виробітку. Підприємства можуть встановлювати учням доплати до заробітної плати.

Учням, які працюють, надається відпустка тривалістю 31 к.д. влітку з оплатою пропорційно відпрацьованого часу: по два робочі дні за кожен місяць роботи. Учень може звільнитися з роботи, попередивши про це за три дні. Крім того з учнем може бути розірваний трудовий договір на вимогу адміністрації навчального закладу, в якому він навчається, якщо робота негативно впливає на його успішність.

При припиненні трудового договору роботодавець видає учню довідку про його виробничу діяльність, де вказується спеціальність, кваліфікація, посада і час роботи. Цей час включається в трудовий стаж у відповідності з діючим законодавством. На підставі даної довідки на підприємстві, де надалі він буде працювати, зобов'язані внести відповідний запис у трудову книжку.

Відповідно до законодавства України "молоддю" вважаються особи віком від 15 до 28 років. Громадянам цього віку після закінчення або припинення навчання у загальноосвітніх, професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладах, завершення професійної підготовки і перепідготовки, а також після звільнення зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби надається перше робоче місце на строк не менше двох років. А молодим спеціалістам, направленим на роботу по направленню – не менше трьох років. До перелічених особливостей праці молоді можна додати також пільги для працівників, які поєднують роботу з навчанням, адже це головним чином саме представники молоді.

6.1. Пільги для працівників, які поєднують роботу з навчанням.

Серед пільг для працівників, які поєднують роботу з навчанням необхідно виділити такі :

-при підготовці робітничих професій навчання здійснюється у межах робочого часу на виробництві;

-для таких категорій працівників може встановлюватися скорочений робочий час (вільний день);

-встановлюється додаткова відпустка у зв'язку з навчанням у таких розмірах :

1. на неденних відділеннях *загальноосвітньої школи* на період:

-випускних іспитів в основній школі – тривалістю 10 календарних днів; у старшій школі-23 к.д.;

-іспитів у перевідних класах –від 4 до 6 к.д. без урахування вихідних;

-для здачі екзаменів екстерном за основну школу –21к.д., за старшу школу – 28 к.д.;

2. для підготовки і здачі іспитів у *ПТУ* –35 к.д. протягом року;

3. у *ВУЗах*:

а) на період настановчих занять, виконання лабораторних робіт, складання заліків та іспитів:

-з вечірньою формою навчання для ВУЗів 1-2 рівня акредитації – 10 к.д. щорічно для 1 і 2 курсу 20 к.д. – на наступних курсах;

для 3 і 4 рівнів акредитації на 1 і 2 курсах – 20 к.д., 30к.д. – на наступних курсах;

- з заочною формою навчання – 30 к.д. незалежно від рівня акредитації для 1 і 2 курсів, 40 к.д.

– на наступних курсах;

- б) на період складання державних іспитів у ВУЗах незалежно від рівня акредитації – 30 к.д.

- в) на період підготовки та захисту дипломного проекту (роботи) для ВУЗів 1 і 2 рівня акредитації – два місяці , для 3 і 4 рівня акредитації – чотири місяці.

Працівникам, які вступають на навчання в аспірантуру надається один раз на рік відпустка з розрахунку 10 к.д. на кожен іспит. Тим, хто навчається в аспірантурі, - 30 к.д.

Чинне законодавство не обмежує у правах на надання всіх вищезазначених відпусток працівників, які:

- одержують другу вищу освіту;
- навчаються у ВУЗах державної чи інших форм власності;
- одержують вищу освіту за рахунок бюджету чи коштів юридичних, фізичних осіб або за рахунок своїх власних коштів

7. Розв'язання індивідуальних та колективних трудових спорів.

У трудових відносинах, як і в інших можливе виникнення різних конфліктних ситуацій, спорів.

Трудовий спір – це розбіжність між роботодавцем і найманими працівниками щодо питань оплати праці, переведення на іншу роботу, звільнення, надання певних пільг чи переваг.

Трудові спори залежно від суб'єктів спору можна поділити на :

- індивідуальні спори – між роботодавцем і окремим працівником;
- колективні – між роботодавцем і певним колективом найманих працівників_(трудовий колектив (чи його частина) підприємства, ряду підприємств, галузі, кількох галузей).

Індивідуальні трудові спори розглядають:

- комісії по трудовим спорам (КТС - їх створюють на підприємствах, організаціях);
- районні (міські) суди .

КТС обираються загальними зборами (конференцією) трудового колективу з чисельністю працюючих не менше 15 осіб.

Працівник може звернутися до комісії по трудових спорах у тримісячний термін з дня порушення свого права. КТС зобов'язана, розглядати трудовий спір у 10-денний строк з дня подачі заяви. Рішення КТС є обов'язковим для виконання, як для роботодавця так і для працівника. Працівник або роботодавець, у разі незгоди з рішенням комісії по трудових спорах, можуть оскаржити її рішення до суду в десятиденний строк з дня вручення їм виписки з протоколу засідання комісії чи його копії.

Рішення КТС підлягає виконанню роботодавцем у триденний строк по закінченні десяти днів, пердбачених на його оскарження.

Якщо власник не виконує рішення КТС, то працівникові видається спеціальне посвідчення, яке має силу виконавчого листа. На підставі цього посвідчення судовий виконавець виконує рішення КТС у примусовому порядку. Якщо ж одна із сторін не згідна із рішенням КТС, на підприємстві немає такої комісії, чи вирішується питання про поновлення на роботі, то питання індивідуального трудового спору розглядає і вирішує суд. Суд розглядає також питання про поновлення на роботі для деяких категорій працівників.

У разі незаконного звільнення чи переведення працівника на іншу роботу, суд поновлює його на роботі. Йому виплачується середня зарплата за час виконання нижчеоплачуваної роботи, але не більше як за один рік. Якщо ж це питання не розглядалося більше року не з вини працівника – то платять за весь час вимушеного прогулу.

Іноді конфлікти у роботодавця виникають не з окремим працівником, а з групою (колективом) працівників.

Найчастіше вони стосуються розміру зарплати, затримки її виплати, умов праці, пільг, що надаються працівникам.

Порядок вирішення колективних трудових спорів регулюється Законом України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)".

Трудовий спір насамперед повинен виникнути :

- спочатку колектив найманих працівників повинен сформулювати вимоги до роботодавця;
- роботодавець повинен розглянути ці вимоги у триденний строк;
- якщо вирішення вимог роботодавцем не задовольняє колектив або вимоги були відкинуті роботодавцем, тоді виникає спір, про який колектив інформує власника і органи влади у триденний термін;
- потім починаються переговори між сторонами, які називаються примірною процедурою і складаються із примірної комісії і трудового арбітражу. Сторони не мають права ухилитися від переговорів. Уповноважений найманими працівниками на представництво орган є єдиним повноважним представником найманих працівників до моменту припинення трудового

спору (конфлікту).

Примирна комісія утворюється на виробництві і розглядає спір у 5-денний період. Якщо рішення примірної комісії не прийняте або не задовольняє сторони, чи трудовий спір не підпадає під вирішення примірною комісією, то спір розглядається трудовим арбітражем на протязі 10 днів. У вирішенні колективного трудового спору беруть участь владні структури – представники рад, органів державного управління, спеціальної Національної служби посередництва і примирення рішення яких мають рекомендаційний характер.

Якщо примирна процедура не привела до вирішення колективного трудового спору або роботодавець не виконує досягнуті угоди, то працівники мають право на страйк.

Страйк – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працюючими з метою вирішення колективного трудового спору (захисту професійних соціально-економічних інтересів працівників).

Право на страйк закріплено в Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, в Конституції України і в названому вище законі.

Конституція України ст.44 ч. 1, 2 :

"Ті, хто працюють, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей."

Рішення про оголошення страйку приймається на загальних зборах (конференції) трудового колективу і вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість найманих працівників або 2/3 делегатів конференції. Рішення про оголошення страйку оформляється протоколом.

Орган, який оголошує страйк, зобов'язаний письмово попередити роботодавця не пізніше як за сім днів до початку страйку, а на безперервнодіючому виробництві - за 15 днів.

Конституція України ст.44 ч.3-4 :

"Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку. Заборона страйку можлива лише на підставі закону".

Під час страйку сторони зобов'язані продовжувати шукати шляхи вирішення КТС.

Місцеперебування працівників які беруть участь у страйку під час страйку визначається органом (особою), що керує страйком, за погодженням із роботодавцем. У разі проведення зборів або мітингів за межами підприємства – ці питання необхідно погоджувати з органами місцевої виконавчої влади чи самоврядування.

Участь у страйку працівників, за винятком страйків, визнаних судом незаконними, не розглядається як порушення трудової дисципліни і не може бути підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності.

Зарплата працівникам за час страйку не виплачується. Тому створюються спеціальні страхові фонди із добровільних внесків.

За працівниками, які не брали участі у страйку, але у зв'язку з його проведенням не могли виконувати свої виробничі обов'язки, зберігається зарплата як за час вимушеного простою не з вини працівника (тобто в розмірі не менше 2/3 середньої зарплати).

Організація страйку, визнаного судом незаконним або участь у ньому є порушенням трудової дисципліни.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Контракт – особлива форма трудового договору.
2. Основні умови укладання і розірвання трудового договору.
3. Державний нагляд і громадський контроль за охороною праці.
4. Поняття і методи забезпечення дисципліни праці.
5. Особливості трудової діяльності неповнолітніх.
6. Підстави припинення трудового договору.
7. Оплата праці.
8. Індивідуальний і колективний трудові спори.

Рекомендована література:

1. Конституція України.
2. Про відпустки: Закон України від 15.11.1996.
3. Про зайнятість населення: Закон України від 01.03.1991 //ВВР, 1991, № 12.
4. Про колективні договори і угоди: Закон України від 01.07.1993 //ВВР, 1991, № 25.
5. Болотна Н. Б. Трудове право України: Підручник. – К.: Вікар, 2004. – с. 30-126.
6. Кодекс законів про працю України
Видання - К.: Ін Юре, 2002. - 224 с
7. Правознавство: Навч. посібник (Т. В. Варфоломієва, В. П. Пастухов, В. Ф. Пеньківський, О. М. Пацан. – К.: Знання – Прес, 2001. – с. 240-272.
8. Правознавство: Підручник: За ред. В. В. Копейчикова. 7-е вид. //ВВР, 2003. – с. 294-336.
9. Правознавство. Тести для перевірки знань./ С.І. Куксенко. – Черкаси, 2005. – с. 64-76.
10. Прокопенко В. І. Трудове право України: Підручник. – К.: Консул, 2000. – с. 7-58.
11. Трудове право України: Підручник /За ред. Н. Б. Болотної, Г. І. Чинишевої. – К.: т-во „Знання” КОО, 2001. – с. 13-61.

ЛЕКЦІЯ 7. ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

ПЛАН

1. Адміністративне право та його особливості.
2. Адміністративні правопорушення та адміністративна відповідальність.
3. Загальна характеристика Кримінального кодексу України.
4. Поняття і ознаки злочину. Склад злочину.
5. Співучасть у вчиненні злочину.
6. Кримінальна відповідальність та види покарань за кримінальним законодавством.

1. Адміністративне право та його особливості.

Адміністративне право - самостійна галузь правової системи України, яка регулює суспільні відносини, що виникають у сфері державного регулювання і контролю, з приводу здійснення органами державного управління управлінських функцій, у сфері економіки, соціально-культурного будівництва, адміністративно-політичного устрою.

Поняття адміністративне походить від слова «адміністрація» (латинською мовою — управління). Тому адміністративне право інколи називають правом управління. Норми адміністративного права забезпечують реалізацію соціально-економічних і політичних прав громадян, зафіксованих у Конституції (наприклад, норми адміністративного права визначають порядок прийому у вузи). Адміністративне право регулює суспільні відносини в сфері управління народним господарством, освітою, охороною здоров'я, наукою, культурою і т. д.

Адміністративно-правові відносини діляться на 3 основні групи:

- 1) відносини між органами державного управління і державними підприємствами;
- 2) між органами державного управління і суспільними організаціями;
- 3) між органами державного управління і громадянами

Особливість адміністративних правовідносин в тому, що однією з сторін в них завжди виступає орган державного управління

Адміністративне право закріплює правові і організаційні форми участі громадян в управлінні державою, встановлює посадові правила поведінки як для компетентних органів і посадовців, так і

для пересічних громадян.

Через норми адміністративного права держава в особі його уповноважених органів проводить в життя найважливіші організаційні заходи економічного і соціально-культурного характеру для задоволення суспільних потреб і забезпечення нормальних умов життя своїх громадян.

Отже, предмет адміністративного права фактично складають управлінські суспільні відносини і контроль.

Адміністративно-правове регулювання цих різноманітних управлінських суспільних відносин здійснюється за допомогою наступних методів:

- **розпорядження** - покладання прямого юридичного обов'язку вчинити ту або іншу дію в умовах, передбачених правовою нормою (потрібно поступати саме так, а не інакше);
- **заборона** - покладання прямого юридичного обов'язку не здійснювати ту або іншу дію в умовах, передбачених правовою нормою;
- **дозвіл** - юридичний дозвіл здійснювати в умовах, передбачених правовою нормою ті або інші дії на свій розсуд.

Немає жодної сфери державного та суспільного життя, яку б обходили питання адміністративно-правового регулювання.

Норми адміністративного права регулюють діяльність органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, державних та недержавних підприємств, установ, організацій. Вплив цих норм відчувають на собі й конкретні особи, адже існує чимало правил, якими визначається їхня поведінка. Це правила дорожнього руху, водокористування, пожежної безпеки тощо

Крім того, норми адміністративного права регулюють відносини, що склалися під впливом інших галузей права. Проте хоч би в якій сфері вони виникали і хоч би хто в них вступав, це завжди відносини між керівниками та керованими. Вони ґрунтуються на підпорядкуванні однієї сторони іншій і мають такі особливості.

Особливості адміністративно-правових відносин:

- нерівність сторін - одна із сторін завжди має юридично владні повноваження по відношенню до іншої сторони;
- можуть виникати за ініціативою будь-якої із сторін - органу управління, громадянина і т.п. Причому згода другої сторони не є обов'язковою умовою виникнення правовідносин. Вони можуть виникати всупереч бажанню однієї із сторін;
- адміністративно-правові суперечки вирішуються, як правило, в адміністративному порядку, тобто шляхом безпосереднього юридично владного і одностороннього розпорядження повноважного органу управління або посадовця;
- за порушення вимог адміністративно-правових норм сторони несуть відповідальність не один перед одним, а перед державою.

Залежно від характеру юридичного зв'язку між сторонами можна виділити *вертикальні* і *горизонтальні* адміністративно-правові відносини.

Вертикальні - полягають в тому, що у однієї сторони є владні повноваження, яких немає у іншої сторони (вищестоящі і нижчестоячі органи управління, між організаційно несупідрядними органами управління і т.д.). Основна ознака таких правовідносин - наявність повноважень по здійсненню односторонніх владних дій у однієї із сторін по відношенню до іншого учасника цих відносин.

Горизонтальні - такі, в яких сторони юридично рівноправні. Цей принцип властивий відносинам, які складаються між громадянином і органом управління (посадовцем), наприклад, оформлення на роботу, поведження із заявою і т.д.

2. Адміністративні правопорушення та адміністративна відповідальність.

Адміністративне правопорушення (провина) - протиправна, винна (умисна або необережна) дія або бездіяльність, що робить замах на державний або громадський порядок,

власність, права і свободи громадян, встановлений порядок управління, за які законодавством передбачена адміністративна відповідальність.

Адміністративна провина як вид правопорушення відрізняється від злочину по ступеню суспільної небезпеки діяння.

Його слід відрізнити і від такого правопорушення, як дисциплінарна провина, яка пов'язана з трудовою або службовою дисципліною працівників, за який законодавством передбачена відповідальність в дисциплінарному порядку.

Юридичними ознаками адміністративної провини є:

а) протиправність, що виражається в забороні адміністративним законодавством передбачених законом діянь;

б) винність, тобто здійснення протиправного діяння умисно або необережно;

в) суспільна шкідливість - виражається в посяганні (спричиненні шкоди, або створенні загрози його спричинення) на суспільні відносини, що охороняються обов'язковими правилами, що містять відповідні заборони;

г) адміністративна відповідальність – застосування за адміністративне правопорушення встановлених законодавством заходів відповідальності, тобто відповідних адміністративних стягнень.

Склад адміністративної провини включає:

1) Об'єкт - суспільні відносини, що охороняються адміністративним правом;

2) Суб'єкт - особа, що досягла 16-річного віку, осудне;

3) Об'єктивну сторону - сукупність передбачених законом ознак, що характеризують зовнішні прояви провини - місце, час, спосіб і обстановку, що характеризує провину, і саму дію або бездіяльність;

4) Суб'єктивну сторону - сукупність ознак, що характеризують психічне відношення особи до скоєного (вина, мета, мотиви здійснення провини).

Реальне діяння тільки тоді вважається провинною, коли воно містить всі без виключення елементи, названі законом, оскільки відсутність хоча б одного з них означає відсутність складу в цілому.

Основні види адміністративних правопорушень :

- замах на права громадян і здоров'я населення

- порушення виборчих прав громадян

- у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії і культури

- у сфері промисловості, будівництва

- у сфері використання електричної і теплової енергії.

- порушення ветеринарно-санітарних правил

- на транспорті, в області дорожнього господарства і зв'язку

- у сфері житлових прав громадян, житлово-комунального господарства і впорядкування.

- у сфері торгівлі, фінансів і кустарно-ремісничих промислів.

- у сфері громадського порядку і суспільної безпеки

- у сфері стандартизації, якості продукції і метрології

- щодо питань власності.

Об'єктом адміністративної провини може бути встановлений порядок управління

Оскільки адміністративне право носить комплексний характер, адміністративна відповідальність передбачена нормами інших галузей права: фінансового, земельного, екологічного і ін. На жаль, сьогодні відсутній кодифікуючий перелік всіх адміністративних правопорушень, що створює певні труднощі в правозастосовчій діяльності.

Адміністративна відповідальність - вид юридичної відповідальності, що виражається у застосуванні повноважними органами і посадовцями конкретних адміністративних стягнень до осіб, що вчинили адміністративні правопорушення (провина).

Адміністративній відповідальності підлягають громадяни і посадовці.

Громадяни відповідають за вчинені ними адміністративні правопорушення після досягнення 16 років. До осіб від 16 до 18 років, що вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються

заходи дії, передбачені ст. 241 КпАП України.

Для адміністративної відповідальності характерне те, що між органом (посадовцем), що накладає адміністративне стягнення, і особою, що вчинила адміністративне правопорушення, відсутні відносини підлеглості по службі або роботі.

Основними рисами, що характеризують адміністративну відповідальність, є:

- 1) адміністративна відповідальність встановлюється як законом, так і підзаконними актами, або їх нормами про адміністративні правопорушення, тобто вона має власну нормативно-правову основу;
- 2) підставою адміністративної відповідальності є адміністративне правопорушення;
- 3) суб'єктами адміністративної відповідальності можуть бути як фізичні особи, так і колективні утворення;
- 4) за адміністративну провину передбачені адміністративні стягнення;
- 5) адміністративні стягнення застосовуються широким кругом уповноважених органів і посадовців: виконавської влади, місцевого самоврядування, їх посадовцями, судами (суддями) і др.;
- 6) адміністративні стягнення накладаються органами і посадовцями на непідлеглих їм по службі або роботі осіб - правопорушників;
- 7) застосування адміністративного стягнення не тягне судимості і звільнення з роботи;
- 8) заходи адміністративної відповідальності застосовуються відповідно до законодавства, що регламентує застосування у справах про адміністративні правопорушення.

Види адміністративних стягнень:

- **попередження** - офіційне засудження правопорушника, оформлене письмово або зафіксоване іншим чином;

- **штраф** - стягнення з порушника певної грошової суми в дохід держави;

- **оплатне вилучення предмету**, що з'явився зняряддям здійснення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення - полягає в його примусовому вилученні і подальшій реалізації з передачею вирученої суми колишньому власнику за вирахуванням витрат по реалізації вилученого предмету;

- **конфіскація предмету**, що з'явився зняряддям здійснення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення - примусовий, безвідплатний обіг цього предмету в дохід держави;

- **позбавлення спеціального права**, наданого даному громадянину (управління транспортним засобом, право полювання);

- **виправні роботи строком до 2-х місяців** з відбуванням їх за місцем постійної роботи правопорушника і з утриманням до 20% його заробітку в дохід держави. Цей вид покарання застосовується лише в судовому порядку;

- **адміністративний арешт до 15 діб** з використанням на фізичних роботах без їх оплати. Призначається лише в судовому порядку. Не застосовується: до вагітних жінок, жінкам, що мають дітей до 12 років, неповнолітнім, інвалідам I і II груп.

Органи (службові особи), уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення:

- адміністративні комісії при виконавських комітетах, районних, міських, районних в містах рад, які розглядають всі справи про адміністративні правопорушення, за винятком тих, які відносяться до компетенції інших органів;
- виконавчі комітети сільських і селищних рад;
- районні (міські) суди (судді);
- органи внутрішніх справ, органи державних інспекцій і інші уповноважені органи, які розглядають справи, віднесені до їх компетенції законодавством. Так, органи внутрішніх справ розглядають справи про порушення громадського порядку, прикордонного режиму і інші.

Таким чином, до колегіальних органів, що мають право розглядати справи про адміністративні правопорушення, відносяться: адміністративні комісії, виконкоми селищних,

сільських рад і інші. До осіб, які мають право розглядати ці справи одноосібно, відносяться: судді, начальники або заступники начальників відділу внутрішніх справ, державтоінспектор, ревізори потягів, начальники митниць, райвійськкоми, головні санітарні лікарі, правові інспектори праці і інші.

Підставою для застосування по справі є протокол про адміністративне правопорушення, який складається уповноваженим посадовцем. Протокол не складається у тому випадку, коли, наприклад, стягується штраф на місці і правопорушник цьому не заперечує (за безбілетний проїзд, порушення правил дорожнього руху і ін.).

Для належного забезпечення виробництва в справах про адміністративні правопорушення в необхідних випадках здійснюються процесуальні заходи, метою яких є припинення адміністративної провини, встановлення особи, забезпечення своєчасного і правильного розгляду справи. До таких заходів відносять: адміністративне затримання особи; особистий огляд; огляд речей і вилучення речей і документів.

Адміністративне затримання одночасно є і мірою припинення правопорушення, воно оформляється складанням відповідного протоколу. На прохання особи про його місцезнаходження оповіщаються родичі, адміністрація по місцю роботи або навчання. Повідомлення про затримання неповнолітнього його батькам або особам, які їх замінують, є обов'язковим. Для адміністративного затримання передбачені відповідні **терміни**. Звичайно вони **не повинні перевищувати 3-х годин**.

За дрібне хуліганство, злісну непокору законній вимозі або розпорядженню працівника міліції, військовослужбовця і інше, публічні заклики до невиконання вимог працівника міліції, правопорушник може бути затриманий до розгляду справи судом або керівником органу внутрішніх справ. Крім того, можуть бути затримані до початку розгляду справи суддею особи, які порушили порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій або проявили неповагу до суду, або торгували з рук в не встановлених місцях.

Адміністративне затримання мають право здійснювати працівники органів внутрішніх справ, прикордонники, посадовці воєнізованої охорони і військові автоінспекції.

Особистий огляд може проводитися уповноваженими на те посадовцями органів внутрішніх справ, воєнізованої охорони, цивільної авіації, митних установ і прикордонних військ, природоохоронних органів у присутності двох понятих. Всі учасники огляду повинні бути тієї ж статі, що і затриманий.

Огляд речей може проводитися уповноваженими на те посадовцями відповідних органів про, що складається протокол або про це робиться відповідний запис в протоколі про адмінпорушення або затримання.

Вилучення речей і документів, які є засобом або безпосереднім об'єктом правопорушення, здійснюється посадовцями органів, які проводять затримання або огляд. Вилучені речі і документи зберігаються до розгляду справи. Залежно від результатів його розгляду, можливі такі рішення: вилучені речі і документи конфіскуються, повертаються власнику або знищуються, у разі відшкодувального вилучення речей реалізуються. *За загальними правилами адміністративне стягнення може бути накладено не пізніше за 2-і місяці з дня здійснення правопорушення.*

Справа про адміністративне правопорушення розглядається відкрито.

Ухвала по справі оповістила відразу після закінчення розгляду останнього. Його копія протягом 3-х днів видається або висилається особі, відносно якої винесена ухвала.

Ухвала по справі про адмінпорушення може бути оскаржене особою, відносно якої воно було винесено, а також потерпілим.

Скарга подається протягом 10-ти днів з дня винесення ухвали по адміністративній справі.

Ухвала по справі про адмінпорушення і рішення за скаргою можуть бути опротестовані прокурором.

Встановлений наступний порядок виконання ухвали про накладення адміністративного стягнення: штраф повинен бути сплачений порушником не пізніше за 15-ть днів з дня вручення ухвали про його призначення. Ухвала про оплатне вилучення предмету, про конфіскацію, про позбавлення спеціальних прав, про виправні роботи, виконуються уповноваженими на це органами в порядку, встановленому законодавством. Ухвала про адміністративний арешт виконується органами внутрішніх справ.

3. Загальна характеристика Кримінального кодексу України.

Кримінальне право як одна з галузей права загалом охоплює два основні інститути: злочин і покарання. Його назва походить від латинського слова "criminal" — злочин.

Завданням кримінального законодавства є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного ладу України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.

Особливістю кримінального законодавства є те, що воно спрямоване переважно на захист громадян та держави від учинення злочинів, а інші галузі законодавства орієнтуються на регулювання суспільних відносин, які виникають у повсякденному житті.

У разі, коли особа вчинила злочин, між нею та спеціальними органами держави відбувається певна реальна взаємодія, тобто виникають юридичні відносини, які називають кримінально-правовими. У межах таких відносин між особою, яка вчинила злочин, та державою виникають взаємні права та обов'язки.

З одного боку, особа, яка вчинила злочин, зобов'язана відповідати перед державою за скоєне та має право на те, щоб до неї було застосоване покарання саме за той злочин, який вона вчинила. З іншого боку, держава має право засудити злочинця за вчинене ним діяння та зобов'язана дати правильну оцінку цьому діянню, застосувати до злочинця справедливе покарання.

Верховною Радою України 5 квітня 2001 р був прийнятий новий Кримінальний кодекс України, що набрав чинності з 1 вересня 2001 р. Новий Кримінальний кодекс України є базою для прийняття нового Кримінально-виконавчого та Кримінально-процесуального кодексів України

Концептуальними положенням Кримінального кодексу є:

- 1) кримінально-правова охорона основ національної безпеки України, особи, її прав і свобод, власності та правового порядку від злочинних посягань,
- 2) закріплення принципу про те, що КК України — це єдиний законодавчий акт, який включає в себе закони про кримінальну відповідальність,
- 3) наявність фактичного складу злочину в діях особи, що встановлений (описаний) в кримінальному законі,
- 4) закріплення особистої і винної відповідальності,
- 5) посилення відповідальності за вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів та посилення боротьби з організованою злочинністю,
- 6) урізноманітнення кримінально-правового впливу, що сприяє справедливості кари залежно від тяжкості вчиненого злочину й особи засудженого
- 7) істотне зниження санкцій порівняно з Кримінальним кодексом України 1960 року,
- 8) широка можливість звільнення від кримінальної відповідальності (при дійовому каятті, примиренні з потерпілим у справах про злочини невеликої тяжкості та ін), а також звільнення від покарання (наприклад, з певними випробуваннями, при умовно-достроковому звільненні та ін),
- 9) відмова від покарання у вигляді смертної кари і заміна її довічним позбавленням волі,
- 10) заохочення позитивної посткримінальної поведінки (наприклад, звільнення від відповідальності учасника організованої групи, який повідомив в органи влади про діяльність цієї групи і сприяв її розкриттю, та ін.);
- 11) пом'якшення відповідальності неповнолітніх порівняно з дорослими злочинцями.

Кримінальний кодекс України поділено на Загальну й Особливу частини.

Загальна частина передбачає норми узагальненого характеру, в яких відображаються завдання КК України, підстави кримінальної відповідальності, чинність закону в часі й просторі; поняття злочину та його види; співучасть у злочині, повторність і рецидив злочинів тощо.

Особлива частина передбачає конкретизовані норми про відповідальність за окремі злочини і зазначені покарання щодо осіб, які їх вчинили. Ці норми передбачають, зокрема, відповідальність за злочини проти особи, її конституційних прав і свобод; власності; за злочини у сфері господарської діяльності; у сфері охорони довкілля; проти громадської безпеки, безпеки виробництва та транспорту; проти здоров'я населення, громадського порядку й моральності; авторитету органів державної влади та органів місцевого самоврядування; у сфері службової діяльності; проти правосуддя, порядку несення військової служби, проти миру та міжнародного

правопорядку тощо.

Загальна й Особлива частини КК України поділяються на розділи, а останні, у свою чергу, — на окремі статті.

Загальна частина чинного КК України складається з 15 розділів: «Загальні положення», «Закон про кримінальну відповідальність», «Злочини, його види та стадії», «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)», «Вина та її форми», «Співучасть у злочині», «Повторність, сукупність і рецидив злочинів», «Обставини, що виключають злочинність діяння», «Звільнення від кримінальної відповідальності», «Покарання та його види», «Призначення покарання», «Звільнення від покарання та його відбування», «Судимість», «Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування», «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх». *Особлива частина* включає 20 розділів, систематизованих за групами споріднених суспільних відносин. Наприклад, в розділі I «Злочини проти основ національної безпеки країни» передбачено відповідальність за злочини, що посягають на основні цінності української державності. У розділі «Злочини проти життя і здоров'я особи» вміщено статті, норми яких охороняють людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку.

Статті КК України, норми яких охороняють основні права і свободи людини, об'єднані в розділі V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина». Поділ Особливої частини КК України на розділи робить його зручним для користування.

Зміст окремих частин у статтях, що належать до Загальної частини, характеризується великою різноманітністю. Найчастіше в них розкривається зміст відповідної норми, визначаються особливості її застосування за якихось умов або встановлюються випадки незастосування цієї норми чи виключення її з дії. Так, у ч. 1 ст. 55 вказано строк, на який може бути призначене покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю.

В абсолютній більшості норм Особливої частини встановлена кримінальна відповідальність за окремі види злочинів. Тому їхня структура однорідна і складається, як правило, із двох елементів — диспозиції і санкції.

Диспозицією називається частина норми Особливої частини, в якій визначається зміст злочинного діяння. За вчинений злочин у законі залежно від його суспільної небезпечності встановлено санкцію.

У *санкції* визначається вид і розмір покарання за склад діяння, зазначений в диспозиції. За видом і розміром покарання можна встановити, якої тяжкості злочин вчинено — особливо тяжкий, тяжкий чи середньої або невеликої тяжкості.

У КК України застосовуються відносно-визначені та альтернативні санкції. Відносно-визначеною є санкція, що має один вид покарання і вказує його нижчу та вищу межі.

Розрізняють два види відносно-визначених санкцій:

1) з нижчою (мінімумом) і вищою (максимумом) межами покарання (на строк «від» і «до»). У цьому разі в законі передбачені нижча та вища межі певного покарання. Наприклад, особливо злісне хуліганство, передбачене ч. 4 ст. 296 карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років;

2) максимумом покарання (на строк «до»). У цьому разі визначається тільки вища межа покарання, більше за яку суд не може призначити покарання. Такі санкції передбачені, наприклад, у ч. 1 ст. 153 (насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом — до 5 років позбавлення волі); ч. 1 ст. 189 (вимагання — обмеження волі до 5 років або позбавлення волі на той самий строк). Нижчою межею санкції є нижча межа, встановлена в нормі Загальної частини КК України для даного виду покарання.

Альтернативною є санкція, в якій міститься вказівка на два або кілька видів основних покарань, з яких суд обирає лише одне. Значна частина санкцій у діючому КК України є альтернативними. Прикладом може слугувати санкція, наведена у ст. 188. Вона надає можливість суду призначити за викрадення електричних мереж, кабельних ліній та їх обладнання — штраф від 100 до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк до трьох років.

4. Поняття і ознаки злочину. Склад злочину.

Злочином признається передбачене кримінальним законом винне суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що робить замах на правопорядок.

Ознаки:

суспільна небезпека,
протиправність і

винність діяння.
караність діяння.

Склад злочину - це сукупність встановлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних елементів, що дозволяють розглядати конкретне суспільно небезпечне діяння як злочин. Склад злочину - це логічна модель, що закріплює типові ознаки злочинного діяння.

Елементами складу злочину є:

- об'єкт злочину;
- об'єктивна сторона злочину;
- суб'єкт злочину;
- суб'єктивна сторона злочину.

Тільки наявність всіх цих елементів в сукупності є підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності. Відсутність в скоєному хоча б одного з вказаних елементів означає відсутність складу злочину і відсутність підстави для притягнення до кримінальної відповідальності.

Об'єкт злочину - це ті суспільні відносини і блага, які захищаються кримінальним законом від злочинних посягань.

Об'єктивна сторона злочину - ця зовнішня поведінка людини, яка виявляється в діянні, тобто дії (активній поведінці) або бездіяльності (пасивній поведінці). Абсолютна більшість злочинів скоюється шляхом дій. Проте в деяких випадках злочином визнається бездіяльність (халатність посадовців, ненадання допомоги хворому особою медичного персоналу і т.п.).

Суб'єкт злочину - ця особа, що вчинила злочин, який відповідає певним ознакам, що мають кримінально-правове значення. Суб'єктом злочину може бути тільки осудна особа, що досягла певного віку. За деякими видами злочинів суб'єктом можуть бути тільки окремі категорії населення (військовослужбовці, посадовці, раніше судимі і т.п.).

Кримінальна відповідальність за загальним правилом настає з 16-річного віку, а за найтяжчі злочини - з 14 років (за вбивство, умисне нанесення тілесних пошкоджень, що заподіяли розлад здоров'я, звалтування, крадіжку, грабіж, розбій, злісне і особливо злісне хуліганство і т.п.). По деяких видах злочинів кримінальна відповідальність настає з 18 років (військові злочини і ін.).

Не підлягають кримінальній відповідальності особи, які під час здійснення суспільно небезпечного діяння знаходилися в стані неосудності, тобто не могли віддавати собі звіт в своїх діях або керувати ними унаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану.

Якщо суспільно небезпечні діяння вчинили особи, що не досягли встановленого законом віку, або визнані неосудними, то до них в судовому порядку застосовується не кримінальне покарання, а примусові заходи відповідно виховного або медичного характеру.

Здійснення злочину в стані сп'яніння не звільняє особу від кримінальної відповідальності, а навпаки є обставиною, обтяжливою відповідальність.

Суб'єктивна сторона злочину - це внутрішнє, психічне відношення особи до скоюваного суспільно небезпечного діяння (тобто вина). Злочином признається тільки винне діяння, без вини не може бути кримінальної відповідальності. В деяких випадках в суб'єктивну сторону окрім вини включається мотив (внутрішня спонука) і мета злочину (модель результату, досягнення якого прагне винен).

Вина виражається в двох формах:

- у формі наміру (прямого або непрямого) і
- необережності (злочинної легковажності або злочинної недбалості).

Ці форми виділяються з урахуванням інтелектуального і вольового критеріїв.

Інтелектуальний критерій полягає в усвідомленні винного суспільно небезпечного характеру скоюваного ним діяння і в передбаченні його суспільно небезпечних наслідків.

Вольовий критерій характеризує ставлення особи до скоюваного діяння і його наслідків. Він виражається в бажанні (або свідомому допущенні) шкідливих наслідків або легковажному або недбалому ставленні до цих наслідків.

Злочин визнається вчиненим умисно, якщо особа, що його зробила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачало його суспільно небезпечні наслідки і бажало їх настання (прямий намір) або свідомо допускало настання цих наслідків (непрямий намір). Прикладом непрямого наміру є стрільба на вулиці п'яного хулігана, внаслідок чого убитий випадковий перехожий громадянин.

Злочин визнається вчиненим по необережності, якщо особа, що його зробила, передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності, але самовпевнено і легковажно розраховувало на їх запобігання (злочинна легковажність) або не передбачало можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могло їх передбачати (злочинна недбалість). Прикладом злочинної легковажності є перевищення водієм допустимої швидкості, внаслідок чого він скоює наїзд на пішохода. А прикладом злочинної недбалості є помилкове введення лікарем не тих ліків, внаслідок чого наступили важкі наслідки для пацієнта.

Від вини необхідно відрізнити невинне спричинення шкоди (казус, випадок), коли особа не передбачала і за обставинами справи не повинна (або не могла) була передбачати настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій. В цьому випадку кримінальна відповідальність виключається. Наприклад, громадянин послизнувся на дорозі і, падаючи, повалив іншого громадянина, внаслідок чого той одержав тілесні пошкодження

Види злочинів по об'єктах злочинних посягань:

- злочини проти держави;
- злочини проти державної і колективної власності;
- злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи;
- злочини проти політичних і трудових прав громадян;
- злочини проти індивідуальної власності громадян;
- господарські злочини;
- посадові злочини;
- злочини проти правосуддя;
- злочини проти порядку управління;
- злочини проти суспільної безпеки, громадського порядку і народного здоров'я;
- військові злочини.

В більш загальному види злочину можна розділити на три види:

- проти інтересів держави,
- проти інтересів суспільства і
- проти інтересів окремих громадян.

Види злочинів за ступенем суспільної небезпеки виділяються:

- особливо тяжкі злочини;
- тяжкі злочини;
- менш тяжкі злочини;
- злочини, що не представляють великої суспільної небезпеки.

Стадії здійснення злочину:

- приготування до злочину;
- замах на злочин;
- закінчений злочин.

Закінченим злочин є тоді, коли злочинний намір повністю реалізований і досконале діяння містить в собі всі ознаки складу злочину.

5. Співучасть у вчиненні злочину.

Багато злочинів скоюються не однією особою, а групою. В таких випадках є співучасть в злочині. **Співучастью** визнається умисна сумісна участь двох і більш осіб в здійсненні злочину.

Вона може бути проста і складна. При простій співучасті усі учасники діють разом, а при

складній ролі та обов'язки розподілені. Залежно від характеру виконуваних дій співучасники злочину бувають **чотирьох видів**:

- організатори,
- підбурювачі,
- посібники і
- виконавці.

Виконавцем є особа, що безпосередньо вчинила злочин. Без виконавця немає співучасті, оскільки тільки він здійснює задуманий злочин, реалізує намір співучасників.

Організатором є особа, що організувала здійснення злочину або керувала його здійсненням. Організатор створює групу, розподіляє ролі між співучасниками, регулює і направляє їх діяльність.

Підбурювачем є особа, що схилила до здійснення злочину. Він формує у інших співучасників бажання (рішучість) вчинити конкретний злочин. Підбурювання може виражатися у формі порад, домовленостей, підкупу, примушення, погроз, наказу і т.п.

Посібником є особа, що сприяла здійсненню злочину порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод. Посібником вважається також особа, що наперед обіцяла приховати злочинця, знаряддя і засоби здійснення злочину, сліди злочину або предмети, здобуті злочинним шляхом. Своїми діями посібник укріплює бажання і рішучість у інших співучасників вчинити злочин.

Ступінь і характер участі кожного із співучасників в здійсненні злочину враховуються судом при призначенні покарання. Організатор злочину несе відповідальність за все організовані їм злочини, вчинені будь-яким співучасником. Решта співучасників несе відповідальність за ті злочини, в підготовці або здійсненні яких вони брали участь.

6. Кримінальна відповідальність та види покарань за кримінальним законодавством.

Кримінальна відповідальність виступає як правовідношення, що виникає між державою і злочинцем з приводу його особистих або майнових прав. Ці правовідносини виникають з моменту здійснення злочину.

Єдиною підставою кримінальної відповідальності є суспільно небезпечне, винне діяння, що містить всі ознаки складу злочину, передбаченого кримінальним законом.

Покарання є реакцією держави на злочин. Якщо суспільно небезпечне діяння не спричиняє за собою покарання, то воно не може вважатися злочином. Кримінальна караність є обов'язковою ознакою злочину.

Покарання є особливою юридичною мірою державного примушення, яка міститься в кримінально-правовій нормі і призначається тільки по вироку суду особі, визнаній винною в здійсненні злочину. Вказане примушення полягає в передбаченому Кримінальним кодексом позбавленні або обмеженні прав і свобод цієї особи. Кримінальне покарання породжує судимість людини.

Кримінальна відповідальність передбачає **основні та додаткові види покарань**.

До основних відносяться:

- громадські роботи,
- виправні роботи,
- службові обмеження для військовослужбовців,
- арешт,
- обмеження волі,
- тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців,
- позбавлення волі на певний строк,
- довічне позбавлення волі

Додатковими покараннями є позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна:

- штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю можуть застосовуватися як основні, так і як додаткові покарання.
- штраф (грошове стягнення у розмірі від 30 до 1000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, тобто від 510 до 17 тис. грн);
- позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину;
- позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (на строк від двох до п'яти років);
- громадські роботи (виконання у вільний від навчання або роботи час безоплатних суспільно корисних робіт протягом шістдесяти – двохсот сорока годин);
- виправні роботи (відбуваються за місцем роботи терміном від шести місяців до двох років з відрахуванням на користь держави коштів у розмірі десяти – двадцяти відсотків від зарплати);
- службові обмеження для військовослужбовців;
- конфіскація майна (примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна);
- арешт (тримання засудженого в умовах ізоляції строком від одного до шести місяців);
- обмеження волі (тримання особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства з обов'язковим залученням до праці; строк – від одного до п'яти років);
- позбавлення волі на певний строк (ізоляція засудженого в кримінально-виконавчій установі строком від одного до п'ятнадцяти років);
- довічне позбавлення волі – найтяжчий вид кримінального покарання.

Покарання призначається тільки по вироку суду і лише в строго встановленим законом межах і порядку. Ніхто не може бути визнаний винним у здійсненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду і відповідно до закону.

При призначенні покарання суд враховує характер і ступінь суспільної небезпеки злочину, особу винного і обставини справи, які пом'якшують або обтяжують відповідальність.

Обставинами, які пом'якшують відповідальність, визнаються:

- здійснення злочину внаслідок збігу важких особистих або сімейних обставин, через матеріальну або іншу залежність, під впливом загрози або примушування, сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого; здійснення злочину при перевищенні меж необхідної оборони (тобто обставини, що характеризують умови здійснення злочину);
- здійснення злочину неповнолітнім, жінкою в стані вагітності (тобто обставини, що характеризують особу вчинив злочин).
- щиросерде каяття або явка з повинною, сприяння розкриттю злочину; запобігання настанню шкідливих наслідків злочину, добровільне відшкодування нанесеного збитку або усунення заподіяної шкоди (тобто обставини, що характеризують поведінку особи після здійснення злочину);

Обставинами, які обтяжують відповідальність:

- здійснення злочину особою, яка раніше вчинила злочин, яка знаходиться в стані сп'яніння, організованою групою
- здійснення злочину з використанням підлеглого або іншого залежного положення особи, відносно якої вчинений злочин;
- здійснення злочину відносно малолітнього, старого або особи, що знаходиться в безпорадному стані;
- здійснення злочину з корисливих або інших спонук;
- спричинення злочином тяжких наслідків;

- підбурювання неповнолітніх до здійснення злочину або залучення неповнолітніх до участі в злочині;
- здійснення злочину з особливою жорстокістю або знущанням над потерпілим і ін.

Для притягнення до кримінальної відповідальності законом встановлена певна давність (термін): за різні види злочинів від 1 року до 10 років. Після закінчення цих термінів (якщо вони не були перервані або припинені у встановленому законом порядку) особа не може притягати до кримінальної відповідальності.

Чинне законодавство передбачає деякі **особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх**. Це обумовлено тим, що у них ще не завершений процес формування особи; в результаті цього вони не здатні повною мірою усвідомлювати суспільну небезпеку злочинів, давати адекватну оцінку своїм вчинкам. У зв'язку з цим здійснення злочину в неповнолітньому віці є обставиною, пом'якшувальною відповідальність.

Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх пов'язані з віком, з якого настає кримінальна відповідальність; з обмеженням вживаних до них видів і заходів покарання; з особливостями призначення покарань. Ці особливості розглянуті вище.

Окрім цього, до неповнолітніх замість кримінального покарання судом можуть застосовуватися **примусові заходи виховного характеру**, до яких відносяться:

- обов'язок публічно або в іншій формі принести вибачення потерпілому;
- попередження;
- передача неповнолітнього під нагляд батькам або під нагляд педагогічному або трудовому колективу, а також окремим громадянам;
- покладання на неповнолітнього, досягло 15-річного віку і має майно або заробіток, обов'язки відшкодувати заподіяний збиток;
- напрям неповнолітнього до спеціальної учбово-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на термін не більше 3 років. Такими установами є загальноосвітні школи соціальної реабілітації (для осіб у віці від 11 до 14 років) і професійні училища соціальної реабілітації (для осіб у віці від 14 до 18 років).

Питання для самостійного опрацювання:

1. Державна служба: поняття, правовий статус державних службовців.
2. Особливості серійних злочинів проти особи.
3. Особливості кримінальної та адміністративної відповідальності неповнолітніх.
4. Адміністративні правопорушення та їх суб'єкти.
5. Співучасть у злочині.
6. Обставини, що пом'якшують та обтяжують кримінальну відповідальність.

Рекомендована література:

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. Офіційний текст. К.: Юрінком. Інтер, 2001. – с. 3-55.
2. Адміністративне право України /За ред. Ю. П. Битяка. – Харків, Право, 2001 – с. 5-47.
3. Колпаков В. К. Адміністративне право України. Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2000 с. 49-96.
4. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Заг. частина. Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 4-20.
5. Правознавство: Навч. посібник /За ред. В. Т. Гончаренко. – к.: Український інформаційно-правовий центр. – с. 458-512, с 534-554.
6. Правознавство: Навч. посібник /Т. В. Варфоломієва, В. П. Пастуков, В. Ф. Пенківський, О. М. Пацан. – К.: Знання – Прес, 2001. – с. 308-321.
7. Правознавство: Підручник, За ред. В. В. Копейчикова. 7-е вид. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – с. 622-649, с. 565-597.
8. Правознавство. Тести для перевірки знань./ С.І. Куксенко. – Черкаси, 2005. – с. 77-95.

ЛЕКЦІЯ 8. ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ТА ЖИТЛОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

ПЛАН

1. Сім'я та шлюб за сімейним законодавством.
2. Умови і порядок укладання та розірвання шлюбу. Шлюбний контракт.
3. Особисті та майнові права та обов'язки подружжя.
4. Взаємні права та обов'язки батьків та дітей.
5. Опіка і піклування.
6. Загальна характеристика житлового законодавства України.
7. Порядок надання житла громадянам, які потребують поліпшення житлових умов.

1. Шлюб і сім'я за сімейним законодавством.

Життя кожної людини починається в сім'ї. Право на створення сім'ї — одне з основних прав, закріплених у міжнародних пактах про права людини та Конституції України.

Сімейне право є самостійною галуззю права, яка відрізняється від інших галузей права (деякі юристи вважають, що сімейне право є складовою частиною цивільного права).

Об'єктом сімейного права, як і цивільного права, є майнові і особисті немайнові відносини. Проте ці відносини у зв'язку з своїми особливостями відрізняються від майнових і особистих відносин, урегульованих цивільним правом. Ці особливості полягають в наступному:

1) шлюбно-сімейні відносини виникають із спорідненості, шлюбу, усиновлення (тоді як цивільні правовідносини виникають, як правило, з договорів);

2) основу сімейних правовідносин складають особисті немайнові відносини, а майнові відносини є похідними від особистих відносин і витікають з них (в цивільному ж праві головне місце займають майнові відносини);

3) сімейні права і обов'язки є строго особистими, вони невідчужувані, їх не можна передавати іншим особам (а в цивільному праві майже всі майнові права легко передаються);

4) сімейно-шлюбні відносини у багатьох випадках регулюються нормами моралі, а не тільки правовими нормами.

Сімейне право, як галузь права, є сукупністю правових норм, які регулюють особисті немайнові і пов'язані з ними майнові відносини людей, які виникають на основі шлюбу і сім'ї.

Джерела сімейного права:

I Конституція України (ст.21,24,51,52)

II Сімейний кодекс.

III Закони України

IV Підзаконні нормативно-правові акти.

Сімейне право регулює:

- порядок і умови вступу до шлюбу і його припинення;

- особисті і майнові відносини, що виникають в сім'ї між подружжям, між батьками і дітьми, між іншими членами сім'ї;

- відносини, що виникають у зв'язку з усиновленням, опікою і піклуванням, усиновленням дітей;

- порядок реєстрації актів цивільного стану.

Принципами сімейного права є:

1) одношлюбність (моногамія); громадянин може полягати одночасно тільки в одному шлюбі;

2) свобода і добровільність при вступі до шлюбу (ст. 51 Конституції);

3) свобода розірвання шлюбу, проте під контролем держави;

4) повна рівність жінки і чоловіка в особистих і майнових правах (ст. ст. 21, 24, 51 Конституції);

5) моральна і матеріальна підтримка членів сім'ї (п.2 ст. 51 Конституції);

Відповідно до Конституції сім'я знаходиться під захистом держави, материнство охороняється і заохочується державою.

Шлюб - це добровільний союз чоловіка і жінки з метою створення сім'ї. Закон розглядає союз подружжя як довічний, не припускаючи укладання шлюбу на певний строк. Враховуючи важливе значення реєстрації шлюбу, чинне законодавство велику увагу приділяє порядку його укладання (оформлення).

Укладання і реєстрація шлюбу відбуваються в органах реєстрації актів громадянського стану (РАГС).

Державою признається тільки такий шлюб. Релігійний обряд шлюбу, як і інші релігійні обряди, не має правового значення і є особистою справою громадян.

2. Умови і порядок укладання та розірвання шлюбу. Шлюбний контракт.

Реєстрація шлюбу встановлюється з метою охорони особистих і майнових прав подружжя і дітей. В той же час цього вимагають державні і суспільні інтереси. Особи, які вступають у шлюб, повинні бути взаємно обізнані про стан здоров'я один одного.

Умовою укладання шлюбу є відсутність в осіб, які його укладають, душевної хвороби, недоумства, внаслідок чого хтось із них був визнаний судом недієздатним. Якщо передбачені законом порядок чи умови укладання шлюбу порушено (наприклад, шлюб зареєстрований з особою, яка перебувала в іншому шлюбі), а також якщо чоловік та жінка уклали шлюб без наміру створити сім'ю (так званий фіктивний шлюб), шлюб за заявою одного з подружжя, чи прокурора, чи особи, чії права порушено, визнається недійсним у судовому порядку. Закон визначає порядок реєстрації шлюбу: шлюб реєструється після спливу 1-го місяця від дня подання особами заяви про його реєстрацію. Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, вважаються зарученими. Однак заручини не створюють обов'язку вступу до шлюбу.

У разі вагітності нареченої, народження нею дитини, якщо є безпосередня загроза для життя нареченої або нареченого, шлюб реєструється у день подання відповідної заяви.

Реєстрація шлюбу відбувається у призначені день і час. Присутність нареченого й нареченої є обов'язковою. Вони підписують акт запису реєстрації шлюбу у книзі актів цивільного стану. Відповідна позначка робиться у паспортах чоловіка та жінки. Після цього подружжю видають свідоцтво про реєстрацію шлюбу.

Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без реєстрації шлюбу не є підставою дня виникнення у них прав і обов'язків подружжя. Релігійний обряд шлюбу є їх особистою справою й також не приводить до виникнення у жінки та чоловіка прав і обов'язків подружжя.

Умовами для вступу у шлюб є

- взаємна згода осіб, які вступають, і
- досягнення ними шлюбного віку.

Шлюбний вік в Україні встановлений з 18 років для чоловіків і з 17 років для жінок. У виняткових випадках суди можуть знижувати шлюбний вік (з 14 р.)

Укладення шлюбу не допускається:

- між особами, з яких хоча б один перебуває в іншому шлюбі;
- між родичами по прямій висхідній і низхідній лінії;
- між повнорідними і неповнорідними братами і сестрами;
- між двоюрідними братом і сестрою, рідними тіткою, дядьком і племінником, племінницею;
- між усиновителями і усиновленими;
- між особами, з яких хоча б одне визнане судом недієздатним унаслідок душевної хвороби або недоумства.

Порушення вказаних умов, а також у разі реєстрації шлюбу без наміру створити сім'ю (фіктивний шлюб) шлюб в судовому порядку може бути визнаний недійсним.

Особи, які укладають або перебувають у шлюбі, мають право за власним бажанням укласти угоду про вирішення питань життя сім'ї (**шлюбний контракт**), в якому передбачаються майнові права і обов'язки подружжя. Шлюбний контракт укладається між особами, які укладають шлюб або перебувають у ньому набуває чинності з моменту його реєстрації. За бажанням сторін шлюбний контракт може укладатися у присутності свідків.

Умови шлюбного контракту не можуть погіршувати положення кого-небудь з подружжя в порівнянні із законодавством України.

У шлюбному контракті передбачаються:

1. *Майнові права і обов'язки подружжя*, зокрема:

- питання, пов'язані з правом власності на рухоме або нерухоме майно (як придбане до шлюбу, так і під час шлюбу), на майно, одержане в подарунок або успадковане одним з подружжя (при цьому питання загальної сумісної і роздільної власності подружжя в шлюбному контракті можуть розв'язуватися інакше, ніж це передбачено в законодавстві);

- питання, пов'язані із змістом подружжя;

- в шлюбному контракті можуть розв'язуватися питання про порядок погашення боргів за рахунок сумісного або роздільного майна;

- інші питання.

2. *Можуть також передбачатися немайнові, моральні або особисті зобов'язання.*

Шлюбний контракт реєструється за місцем мешкання однієї із сторін або за місцем реєстрації шлюбу. Для його встановлена обов'язкова нотаріальна форма.

У разі зниження шлюбного віку відповідно до чинного законодавства укладення шлюбного контракту неповнолітніми проводиться з відомих батьків або інших законних представників.

Шлюбний контракт може включати положення про зміну його умов. Такі зміни можуть бути внесені за угодою сторін протягом існування шлюбу.

Шлюбний контракт признається судом недійсним у випадках:

1) недотримання умов порядку його укладення;

2) у разі погіршення положення кого-небудь з подружжя в порівнянні із законодавством України.

Кожна сторона в шлюбному контракті має право на судовий захист у разі недотримання іншою стороною умов шлюбного контракту. При розірванні шлюбу або визнанні його недійсним майнові суперечки, суперечки про дітей і інші дозволяються судом на підставі чинного законодавства з урахуванням умов шлюбного контракту.

Законодавство передбачає такі випадки припинення шлюбу:

1) унаслідок смерті або оголошення в судовому порядку померлим одного з подружжя;

2) унаслідок розірвання шлюбу шляхом розлучення за заявою одного з подружжя або їх обох, при цьому чоловік не має права без згоди дружини порушувати справу про розірвання браку під час вагітності дружини і протягом одного року після народження дитини.

Шлюб розривається:

1) в органах реєстрації актів цивільного стану:

- при взаємній згоді подружжя на розірвання шлюбу, якщо у них немає неповнолітніх дітей і немає суперечки про майно і аліменти;

- з особами, визнаними в судовому порядку безвісно відсутніми

- з особами, визнаними в судовому порядку недієздатними унаслідок душевної хвороби або недоумства (за відсутності суперечки про дітей, про майно або про стягнення аліментів);

- з осудженими за здійснення злочину до позбавлення волі на термін не менше 3 років (за відсутності суперечки про дітей, про майно або про стягнення аліментів).

2) в судовому порядку - у всій решті випадків. При розгляді справи про розірвання шлюбу суд повинен встановити дійсні мотиви розлучення, з'ясувати фактичні взаєностосунки подружжя і зобов'язаний вжити заходів до їх примирення. Шлюб розривається, якщо судом буде встановлено, що подальше сумісне життя подружжя і збереження сім'ї стали неможливими.

Особа, що змінила своє прізвище при вступі до шлюбу, має право при розірванні шлюбу зберегти за собою це прізвище або ж перейти на дошлюбне прізвище.

Шлюб вважається припиненим з моменту реєстрації розлучення в органах РАГС.

Розірвання шлюбу між громадянином України та іноземцем, а також шлюбу іноземців між собою в Україні здійснюється за законом України

Розірвання шлюбу між громадянином України та іноземцем, здійснене за межами України за законом відповідної держави, є чинним в Україні

3. Особисті та майнові права та обов'язки подружжя.

Права і обов'язки подружжя підрозділяються на особисті і майнові.

Особисті права і обов'язки подружжя.

При укладенні шлюбу подружжя за власним бажанням обирає прізвище одного з подружжя як їх загальне прізвище, або кожний з подружжя зберігає своє дошлюбне прізвище, або може приєднати до свого прізвища прізвище іншого.

Кожний з подружжя користується в сім'ї рівними правами і має рівні обов'язки. Питання виховання дітей і інші питання життя сім'ї розв'язуються подружжям спільно. Кожний з подружжя вільний у виборі занять, професії і місця проживання.

Майнові права і обов'язки подружжя пов'язані з питаннями власності (яка може бути **роздільною і сумісною**) і обов'язками. Подружжя може укласти між собою всі дозволені законом майнові угоди.

Майно, що належало кожному з подружжя до вступу у шлюб, а також одержане їм під час шлюбу в подарунок або в порядку спадкоємства, є роздільною власністю подружжя, тобто власністю кожного з них. Роздільним майном кожного з подружжя є також речі індивідуального користування (взуття, одяг і ін.), навіть якщо вони були придбані під час шлюбу за рахунок загальних засобів подружжя (за винятком цінностей і предметів розкоші). Кожний з подружжя самостійно володіє, користується і розпоряджається роздільним майном, що належить йому.

Якщо майно, що було власністю одного з подружжя, під час шлюбу істотно збільшилося в своїй цінності унаслідок трудових або грошових витрат іншого з подружжя або їх обох, воно може бути визнано судом загальною сумісною власністю подружжя.

Майно, нажите подружжям під час шлюбу, є їх загальною сумісною власністю. Кожний з подружжя має рівні права володіння, користування і розпорядження цим майном. Подружжя користується рівними правами на майно і в тому випадку, якщо один з них був зайнятий веденням домашнього господарства, доглядом за дітьми, або з інших поважних причин не мав самостійного заробітку.

Майном, нажитим під час шлюбу, подружжя розпоряджається із загальної згоди. При здійсненні операцій одним з подружжя вважається, що він діє з відома іншого з подружжя. Для здійснення операцій по відчуженню спільного і роздільного майна подружжя, що вимагає обов'язкового нотаріального посвідчення, згода іншого з подружжя повинна бути висловлена у письмовій формі.

Речі професійних занять кожного з подружжя (музичні інструменти, лікарське устаткування і ін.), придбані під час шлюбу, є загальною сумісною власністю подружжя. Проте у разі розділу загального сумісного майна суд може присудити ці речі тому з подружжя, в користуванні якого вони знаходилися; при цьому на нього покладається обов'язок компенсувати іншому чоловіку його частину грошима.

У разі розділу майна, що є загальною сумісною власністю подружжя, їх частки признаються рівними. В окремих випадках суд може відступити від початку рівності часток подружжя, враховуючи інтереси неповнолітніх дітей або заслуговуючі увагу інтереси одного з подружжя. Майно, нажите кожним з подружжя під час їх роздільного мешкання при фактичному припиненні шлюбу, суд може визнати за власність кожного з них.

Розділ майна подружжя може бути проведений як під час перебування в шлюбі, так і після його розірвання. Для вимоги про розділ майна, що є загальною сумісною власністю розведеного подружжя, встановлюється трирічний термін позовної давності.

Законодавство покладає на подружжя взаємні обов'язки.

Подружжя зобов'язане матеріально підтримувати один одного. У разі відмови в такій підтримці потребуючий в матеріальній допомозі непрацездатна особа має право по суду одержувати утримання (аліменти) від іншої особи, якщо остання може його надати. Таке право має також дружина в період вагітності і протягом трьох років після народження дитини (у разі, коли дружина знаходиться у відпустці по догляду за дитиною, - на весь час знаходження в такій відпустці, але не більше ніж до досягнення дитиною шестирічного віку). Це право зберігається і після розірвання шлюбу.

Один з розведеного подружжя, який потребує матеріальної допомоги, має на неї право і в тих випадках, якщо він став непрацездатним протягом одного року після розірвання шлюбу.

Розмір аліментів, що стягаються на користь одного з подружжя, визначається судом в пайовому відношенні до заробітку (доходу) з урахуванням матеріального і сімейного становища обох сторін, а також можливості отримання утримання від дітей. У разі зміни матеріального або сімейного становища одного з них кожний з подружжя має право звернутися до суду з позовом про зміну розміру аліментів.

Суд може звільнити одного з подружжя від обов'язку утримання іншого, що є непрацездатним і потребує матеріальної допомоги, або обмежити цей обов'язок терміном у випадках:

- нетривалого перебування подружжя в шлюбних відносинах;
- негідної поведінки в шлюбних відносинах тої особи, яка потребує матеріальної допомоги;
- коли непрацездатність того з подружжя, який потребує матеріальної допомоги, з'явилася результатом зловживання спиртними напоями, наркотичними речовинами або здійснення ним злочини.

Право особи на утримання припиняється у разі відновлення його працездатності або коли він перестав потребувати матеріальної допомоги, а також у разі вступу його до нового шлюбу.

4. Взаємні права та обов'язки батьків та дітей.

Батьки і діти зобов'язані надавати взаємну моральну підтримку і матеріальну допомогу один одному. Батько і мати мають рівні права і обов'язки відносно своїх дітей (у тому числі і в тих випадках, коли шлюб між ними розірваний).

Захист прав і інтересів неповнолітніх дітей лежить на їх батьках, які діють без особливих на те повноважень. У разі вступу до шлюбу неповнолітніх вони отримують дієздатність в повному об'ємі з моменту вступу до шлюбу і здійснюють захист своїх прав самостійно.

Батьківські права не можуть здійснюватися в суперечності з інтересами дітей. При неналежному виконанні батьками (або одним з них) обов'язків по вихованню або при зловживанні батьківськими правами діти мають право звернутися за захистом своїх прав і інтересів до органів опіки і опікування.

Права і обов'язки батьків і дітей підрозділяються на особисті, майнові і аліментні.

Особисті права і обов'язки. Прізвище дитини (якщо батьки мають різні прізвища) і ім'я дитини визначаються за угодою батьків, а за відсутності угоди - за рішенням органів опіки і опікування.

Батьки мають право і зобов'язані виховувати своїх дітей, піклуватися про їх здоров'я, фізичному, духовному і етичному розвитку, навчання, готувати їх до праці. Навчання дітей у навчально-виховних закладах не звільняє батьків від виконання обов'язків по вихованню дітей.

Питання виховання дітей розв'язуються батьками спільно. Той з батьків, який проживає окремо від дітей, зобов'язаний брати участь в їх вихованні і має право спілкуватися з ними. Той з батьків, при якому проживають діти, не має права перешкоджати іншому з батьків спілкуватися з дітьми і брати участь в їх вихованні.

Якщо батьки, що проживають роздільно, не можуть прийти до згоди про участь у вихованні дітей, то це визначається органами опіки і опікування з участю батьків, виходячи з інтересів дитини. В тих випадках, коли батьки не підкоряються рішенням органу опіки і піклування, останній, а також кожний з батьків має право звернутися за дозволом суперечки в суд. При злісному невиконанні рішення суду той з батьків, який проживає окремо, має право звернутися з позовом до суду про передачу йому дитини.

Якщо батьки не живуть разом, то від їх згоди залежить, при кому повинні проживати неповнолітні діти. За відсутності згоди між батьками спір вирішується судом виходячи з інтересів дітей і з урахуванням їх бажання. Якщо дитина досягла 10 років, суд повинен з'ясувати у неї, при кому з батьків вона бажає залишитися. Проте висловлене дитиною бажання не обов'язкове для суду, якщо суд визнає, що залишення дитини при вказаному батькові не відповідає його інтересам.

Батьки (або один з них) можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо буде встановлено, що вони:

- ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дітей, у тому числі при відмові без поважних причин узяти дитину з пологового будинку і інших дитячих лікувально-профілактичних і учбово-виховних установ;

- зловживають своїми батьківськими правами;
- жорстоко поводяться з дітьми, роблять шкідливий вплив на своїх дітей своєю аморальною, антигромадською поведінкою;
- є хронічними алкоголіками або наркоманами.

Позбавлення батьківських прав проводиться тільки в судовому порядку.

Батьки, позбавлені батьківських прав, втрачають всі права, засновані на факті спорідненості з дитиною, у тому числі право вимагати від нього в майбутньому утримання. В той же час позбавлення батьківських прав не звільняє батьків від обов'язку за утриманням дітей (у тому числі від сплати аліментів).

Законодавство передбачає можливість відновлення в батьківських правах, якщо діти не усиновлені. Це проводиться тільки в судовому порядку за заявою особи, позбавленої батьківських прав.

Окрім позбавлення батьківських прав законодавство передбачає можливість відбирання дітей без позбавлення батьківських прав, якщо залишення їх у осіб, у яких вони знаходяться, небезпечно для них. Відбирання дітей проводиться за рішенням суду. Такі діти передаються на піклування органів опіки і опікування.

У виняткових випадках, при безпосередній загрозі життя або здоров'ю дитини, орган опіки і опікування має право ухвалити рішення про негайне відбирання дитини у батьків. Про це повинно бути негайно повідомлено прокурора і в 7-денний термін орган опіки і опікування повинен звернутися до суду з позовом про позбавлення батьків батьківських прав або про відбирання дитини.

4.1. Майнові права і аліментні обов'язки.

За життя батьків діти не мають права на їх майно, а батьки не мають права на майно дітей. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей і непрацездатних повнолітніх дітей. При ухиленні батьків від цього обов'язку кошти на утримання дітей стягаються з батьків в судовому порядку. Аліменти з батьків на неповнолітніх дітей стягаються в % частці від доходу або фіксованому розмірі. При цьому враховується стан здоров'я і матеріальний стан дитини та платника аліментів, та наявність у останнього утриманців. Не може бути меншим на одну дитину ніж неоподаткований мінімум доходів громадян.

В тих випадках, коли батько, зобов'язаний сплачувати аліменти, має нерегулярний, змінний зарібок (дохід) і в деяких інших випадках, аліменти на прохання особи, що вимагає їх, можуть бути визначені в твердій грошовій сумі, належній виплаті щомісячно.

Діти також зобов'язані піклуватися про батьків і надавати їм допомогу. Утримання непрацездатних батьків, які потребують допомоги, є обов'язком їх повнолітніх дітей. На користь батьків з дітей можуть бути стягнуті аліменти, розмір яких визначається в пайовому відношенні до заріботку (доходу), виходячи з матеріального і сімейного положення кожного з дітей і батьків, і з урахуванням можливості батьків одержувати аліменти один від одного. Проте, якщо судом буде встановлено, що батьки ухилялися від виконання батьківських обов'язків, то діти можуть бути звільнені від обов'язків за змістом своїх батьків і стягнення витрат по догляду за ними.

5. Опіка і піклування

Нерідко неповнолітні діти з різних причин залишаються без опіки батьків. Є і інші категорії громадян, які потребують сторонньої допомоги. У зв'язку з цим законодавство передбачає встановлення відносно таких осіб опіки і піклування.

Опіка і піклування встановлюється для виховання неповнолітніх дітей, які в результаті смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків або з інших причин залишилися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав і інтересів цих дітей. Опіка і піклування встановлюється також для захисту особистих і майнових прав і інтересів деяких категорій повнолітніх осіб.

Опіка встановлюється:

- над неповнолітніми, які не досягли чотирнадцяти років;

- над громадянами, визнаними судом недієздатними унаслідок душевної хвороби або недоумства.

Піклування встановлюється:

- над неповнолітніми у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років;
- над громадянами, визнаними судом обмежено дієздатними унаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами;
- над особами, які за станом здоров'я не можуть самостійно захищати свої права.

Для того, щоб вказані категорії осіб не залишалися без опіки і піклування, на установи і осіб, яким стане відомо про вказані категорії громадян, законодавство України покладає обов'язок негайно повідомити про це органи опіки і піклування.

При отриманні відомостей про неповнолітніх, які залишилися без опіки батьків, вказані органи зобов'язані негайно провести обстеження, і при встановленні факту відсутності опіки батьків вони зобов'язані забезпечити тимчасове влаштування неповнолітніх до вирішення питання про призначення опікуна або піклувальника.

Рішення про встановлення опіки і піклування повинне бути винесено не пізніше за місячний термін з моменту, коли відповідний орган опіки і піклування дізнався про необхідність встановити опіку або піклування.

Опіка і піклування встановлюється органами державної адміністрації районів, виконавчими комітетами міських, сільських і селищних рад. Безпосереднє ведення справ по опіці і опікуванню покладається на відповідні відділи і управління вказаних органів.

Для безпосереднього здійснення опіки і піклування призначається опікун або піклувальник, переважно з осіб, близьких підопічному, або з числа осіб, виділених державою або з числа інших осіб.

Не можуть бути опікунами і піклувальниками особи, які не досягли 18 років, визнані в установленому порядку недієздатними або обмежено дієздатними, позбавлені батьківських прав, а також особи, інтереси яких суперечать інтересам осіб, що підлягають опіці і піклуванню.

Опікуни і піклувальники зобов'язані піклуватися про осіб, які знаходяться у них під опікою і піклуванням, про створення їм необхідних побутових умов і т.п. Опікуни і піклувальники над неповнолітніми мають право і зобов'язані виховувати підопічних, піклуватися про їх здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, готувати їх до праці, захищати їх права і інтереси.

Обов'язки по опіці і піклуванню виконуються безкоштовно.

Дії опікунів і піклувальників можуть бути оскаржені кожною особою, у тому числі і підопічним, до органів опіки і піклування. Опікуни і піклувальники можуть бути звільнені від виконання покладених на них обов'язків, якщо буде встановлено, що вони не відповідають своєму призначенню або неналежним чином виконують свої обов'язки.

Опіка припиняється:

- після досягнення неповнолітнім 14 років;
- у разі повернення неповнолітніх у віці до 14 років на виховання батькам;
- у разі одужання або значного поліпшення здоров'я особи, яка була визнана недієздатною, і відновлення судом його дієздатності.

В двох останніх випадках опіка припиняється за рішенням органів опіки і опікування.

Піклування припиняється:

- після досягнення підопічним 18 років;
- при вступі до шлюбу неповнолітнього;
- при відміні судом обмеження в дієздатності осіб, які зловживали спиртними напоями або наркотичними засобами;
- якщо відпала причина, що призвела встановлення піклування над особами, які за станом здоров'я не могли самостійно захищати свої права.

В двох останніх випадках опікування припиняється за рішенням органів опіки і піклування. Опіка і піклування припиняються також в результаті смерті підопічної особи.

6. Загальна характеристика житлового законодавства України.

Стаття 47 Конституції України

Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду...

Конституція України проголошує право на житло як гарантовану можливість громадянина задовольнити потребу в житлі одним із шляхів, визначених законом, — побудувати, придбати у власність або взяти в оренду. Для забезпечення цього права держава має створити відповідні умови — стимулювати будівництво, реконструювати будинки, запроваджувати програми кредитування будівництва житла тощо. Громадянам, які потребують соціального захисту (ветерани війни і праці, учасники воєнних дій, інваліди, сироти, особи, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи), житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату.

Житлові будинки чи квартири можуть бути побудовані громадянами України шляхом індивідуального будівництва або інвестування у будівництво власних коштів. Житло можна придбати на біржових торгах чи на підставі договорів купівлі-продажу, дарування, успадкувати. Громадяни можуть також купити квартиру, збудовану на кошти будівельних організацій, вступити до житлово-будівельних кооперативів, члени яких після сплати пайових внесків стають власниками житлових приміщень. Тепер громадянам, особливо молодим сім'ям, держава надає пільгові кредити для придбання житла.

Житлове право України — це сукупність правових норм, що регулюють житлові правовідносини між громадянами та громадян з державними і громадськими організаціями у процесі реалізації конституційного права людини і громадянина на житло

Правове регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі вирішення житлових питань, забезпечується комплексною галуззю права, котра охоплює норми цивільного, адміністративного, земельного, господарського, сімейного та інших спеціальних галузей права, об'єднання і кодифікація яких утворили нову галузь — житлове право

Предметом правового регулювання житлового права України є правовідносини, що виникають у процесі реалізації права на житло, надання людині й громадянину жилих приміщень у користування, користування людиною жилим приміщенням, управління житловим фондом, експлуатації та охорони житлового фонду, капітального та поточного будівництва житла, виключення з житлового фонду жилих будинків і приміщень, що не придатні для проживання, розгляд житлових спорів та ін.

Житлові правовідносини виникають, змінюються і припиняються відносно вже готового жилого будинку чи іншого приміщення, придатного для проживання людини. Вони неоднорідні, більшість із них мають майновий характер, складаються у сфері розподілу й користування житлом.

Усі вищезазнані житлові правовідносини регулюються системою норм житлових нормативно-правових актів, що складають житлове законодавство України

Систему нормативно-правових актів, що регулюють житлові відносини в Україні, складають Конституція України, Житловий кодекс України, Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» та інші закони, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України та інші нормативно-правові акти

Право громадян України на житло закріплено ст. 47 Конституції України. Воно забезпечується розвитком і охороною всіх видів державного житлового фонду, утворенням ринкової системи житлового забезпечення громадян через приватизацію житла, справедливим розподілом жилої площі під контролем громадськості.

Конституційне право на житло вважається забезпеченим лише тоді, коли громадянин України має житло, що відповідає установленим нормам і придатне для проживання. За відсутності такої жилої площі та потреби в соціальному захисті громадянин визнається таким, що потребує покращення житлових умов і згідно з чинним законодавством може претендувати на одержання відповідного житла, яке надається за правом найму державою чи органами місцевого самоврядування безоплатно, або на забезпечення себе і своєї сім'ї житлом за власний кошт, але за доступну плату.

- Основними завданнями житлового законодавства є регулювання житлових відносин з метою:
- забезпечення конституційного права громадянина України на житло,
 - належного використання і збереження всіх видів житлового фонду,
 - зміцнення законності в сфері житлових відносин в умовах ринкової економіки.

Житловий кодекс України прийнято 30 червня 1983 р. введено в дію з 1 січня 1984 р. Він складається з семи розділів (193 статей):

Розділ I. Загальні положення.

Розділ II. Управління житловим фондом.

Розділ III. Забезпечення громадян житловими приміщеннями. Користування житловими приміщеннями.

Розділ IV. Забезпечення збереження житлового фонду його експлуатації та ремонту.

Розділ V. Відповідальність за порушення житлового законодавства.

Розділ VI. Вирішення житлових спорів.

Розділ VII. Заключні положення.

У розділі I (Загальні положення) містяться норми права, що регулюють: право громадян України на житло; основні завдання житлового законодавства; систему нормативно-правових актів, що регулюють житлові правовідносини; житловий фонд України і його види, інші загальні питання.

7. Порядок надання житла громадянам, які потребують поліпшення житлових умов.

У Конституції України зазначено: «Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою й органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону» (ст. 47).

У розділі III (Забезпечення громадян житловими приміщеннями. Користування житловими приміщеннями) Житлового кодексу України викладено правові норми, що закріплюють і регулюють порядок надання житла в будинках державного і громадського житлового фонду, забезпечення громадян жилими приміщеннями в будинках житлово-будівельних кооперативів і користування різними видами жилих приміщень.

Порядок надання житла громадянам України в користування з державного та громадського житлових фондів передбачений у гл. 1 ЖК України. У ній закріплено право громадян на житло і на його одержання; вказано вік, з якого особа має суб'єктивне право; порядок визнання осіб такими, що потребують соціального захисту в питаннях забезпечення житлом.

"Згідно зі ст. 31 ЖК України, кожен громадянин України, який потребує поліпшення житлових умов, має право одержати в користування жиле приміщення в будинках житлового фонду (державного і громадського) в порядку, передбаченому законодавчими актами України. Жилі приміщення таким громадянам надаються переважно у вигляді окремої квартири на сім'ю.

Законом установлюється вік, з якого громадянин України може здійснювати своє право на одержання житла. Дієздатність щодо реалізації такого права настає в особи з виповненням їй 18 років, а якщо особа зареєструвала шлюб чи стала до роботи в передбачених законом випадках, то й раніше.

Стаття 34 ЖК України до осіб, які потребують поліпшеная житлових умов, відносить осіб, які:

- 1) забезпечені житлом нижче від установленого в даній місцевості рівня;
- 2) проживають у приміщеннях, які не відповідають установленим санітарним і технічним нормам;
- 3) хворіють на тяжкі форми деяких хронічних захворювань, через що не можуть проживати в комунальних квартирах чи в одній кімнаті з членами своєї сім'ї;
- 4) проживають за договором піднайму жилого приміщення в будинках державного чи громадського житлового фонду або за договором найму в жилих приміщеннях житлово-будівельних кооперативів;
- 5) упродовж довгого часу проживають за договором найму (оренди) в будинках (квартирах), що належать громадянам за правом приватної власності;
- 6) проживають в гуртожитках.

Громадяни, які потребують поліпшення житлових умов, беруться на облік для одержання житла в будинках державного і громадського житлового фонду.

Житлом забезпечуються згідно із загальною чергою, позачергово й першочергово. Право на заселення квартири дає тільки ордер.

Ордер на жиле приміщення — це письмове розпорядження на його заселення, що видається на підставі рішення виконавчого комітету органу місцевого самоврядування чи місцевої державної адміністрації. Він є єдиною підставою для заселення в надане жиле приміщення, видається лише на вільне жиле приміщення, має чітко встановлену форму.

Ордер здається в житлово-експлуатаційну організацію і є підставою не тільки для заселення в житло, а й для укладення з відповідальним квартиронаймачем договору житлового найму.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Порядок укладання шлюбу і створення сім'ї.
2. Опіка і піклування.
3. Права та обов'язки власників і наймачів житлового приміщення.
4. Шлюбний контракт.
5. Усиновлення (удочеріння).
6. Закон України „Про приватизацію державного житлового фонду”.

Рекомендована література:

1. Сімейний кодекс України. – К.: Парламентське вид-цтво, 2004. – с. 3-20.
2. Житловий кодекс України від 30 червня 1983 р. Кодекси України № 6, 2000, с. 1-92.
3. Правознавство: Навч. посібник /Т. В. Варфоломієва, В. П. Пастуков, В. Ф. Пеньківський, О. М. Пацан. – К.: Знання – Прес, 2001. – с. 225-230, с. 230-240.
4. Правознавство: Підручник: За ред. В. В. Копейчикова. 7-е вид. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – с. 528-545, с. 546-563.
5. Правознавство. Тести для перевірки знань./ С.І. Куксенко. – Черкаси, 2005. – с.96-105.
6. Сліпченко С. О. Мічурін Є. О., Соколев О. В. Житлове право України: Науково-практичний посібник. – Харків: Ескада, 2003. – с. 8-40.

ЛЕКЦІЯ 9. ПРАВООХОРОННА І ПРАВОЗАХИСНА ДІЯЛЬНІСТЬ

План

1. Судова влада та її завдання. Структура судової влади. Судоустрій та судочинство.
2. Правоохоронна діяльність і правоохоронні органи.
3. Правозахисні органи України.

1. Судова влада та її завдання. Структура судової влади. Судоустрій та судочинство.

Судова влада - це система державних органів, які здійснюють правосуддя, тобто розв'язують суперечності, що виникають у процесі правовідносин.

Традиційно до **системи судових органів** належать:

- **Конституційний Суд**, який покликаний приймати рішення та робити висновки про відповідність Конституції правових актів та міжнародних договорів, давати офіційне тлумачення Конституції та інших законів України, а також робити висновки з інших питань, передбачених Конституцією;
- **суди загальної юрисдикції** здійснюють правосуддя шляхом розгляду і вирішення в судових

засіданнях цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних та інших справ.

Слід звернути увагу й на те, що в зв'язку зі зміною принципів здійснення державної влади у пострадянських країнах суди визнані органами державної влади. Як наслідок, з'явилася точка зору, що, ставши органами державної влади, суди перестали бути правоохоронними органами. Але за такого підходу плутають різні аспекти характеристики державних органів — системно-структурний і функціональний.

Отже, суди, здійснюючи правосуддя, на засадах верховенства права покликані забезпечувати захист гарантованих Конституцією та іншими законами України прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, інтересів суспільства та держави і, таким чином, сприяти підтриманню правопорядку. А оскільки Конституція України визначила головним обов'язком держави утвердження та забезпечення прав і свобод людини, то вона істотно змінила значення й місце судових органів у системі державних органів. Вони визнані органами судової влади, а їх юрисдикція поширена на всі різновиди правовідносин.

Саме тому правосуддя в Україні здійснюється лише судами. Виконання цих функцій іншими органами або посадовими особами, як і створення надзвичайних та особливих судів, не допускається. Правосуддя здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом. Кожен під час вирішення його справи в суді має право користуватися правовою допомогою, для надання якої діє адвокатура. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи. Розгляд справ у судах відбувається відкрито, крім випадків, передбачених законом. Перебіг судового процесу фіксується технічними засобами.

Судочинство в Україні провадиться державною мовою. Особи, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, мають право в судовому процесі користуватися рідною мовою та послугами перекладача.

Судове рішення, яким закінчується розгляд справи в суді, ухвалюється іменем України. Судові рішення, що набули законної сили, є обов'язковими для виконання усіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, об'єднаннями громадян та іншими організаціями, громадянами та юридичними особами на всій території України.

Учасники судового процесу та інші особи у випадках і порядку, передбачених процесуальним законом, мають право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення.

Згідно із Законом «Про судоустрій України», який набув чинності 1 червня 2002 року, **судова влада в Україні реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі конституційного, цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства.**

Характеризуючи **судоустрій** України, насамперед слід звернути увагу на те, що в Законі з'явилась велика кількість найменувань судів, зокрема: *місцеві суди, місцеві загальні суди, територіальні суди, спеціалізовані суди, суди окремих судових юрисдикцій, господарські суди, місцеві господарські суди, військові суди, адміністративні суди, місцеві адміністративні суди, окружні суди, апеляційні суди, загальні апеляційні суди, спеціалізовані апеляційні суди, військові апеляційні суди регіонів, апеляційний суд Військово-морських сил України, апеляційні господарські суди, апеляційні адміністративні суди, Апеляційний суд України, Касаційний суд України, вищі спеціалізовані суди. Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України, суд апеляційної інстанції, суд касаційної інстанції, суд присяжних* тощо.

Принцип територіальності, проголошений ст. 125 Конституції, означає, що система судів загальної юрисдикції України визначається особливостями її адміністративно-територіального устрою. Зокрема, територіальними судами загальної юрисдикції є: місцеві суди, апеляційні суди, Апеляційний суд України, Касаційний суд України, вищі спеціалізовані суди, які є вищими судовими органами спеціалізованих судів, та Верховний Суд України як найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції.

Окремою ланкою судів загальної юрисдикції, які здійснюють правосуддя у Збройних силах України та інших військових формуваннях, є система військових судів, серед яких функціонують: військові суди гарнізонів як місцеві суди та військові суди регіонів і Військово-морських сил як апеляційні суди.

А **принцип спеціалізації** означає, що при здійсненні правосуддя мають враховуватись особ-

ливості окремих видів правовідносин, врегульованих відповідними процесуальними законами (кодексами). Саме тому в системі судів загальної юрисдикції функціонують *загальні та спеціалізовані* суди окремих судових юрисдикцій.

Зокрема, *спеціалізованими* визнаються *господарські суди*, що розглядають справи, які виникають із правовідносин у сфері господарської діяльності, *адміністративні суди*, які розглядають справи, що виникають з правовідносин у сфері управлінської діяльності (вони мають бути сформовані протягом трьох років), та інші суди, визначені як спеціалізовані.

Нині в Україні діють такі господарські суди: Вищий господарський суд України, апеляційні господарські суди та місцеві господарські суди, якими є Господарський суд Автономної Республіки Крим, господарські суди областей, міст Києва та Севастополя. Вони здійснюють судочинство у господарських справах, віднесених до їх підсудності Господарським процесуальним кодексом.

А необхідність практичної реалізації вимог Конституції щодо права людини оскаржувати в суді рішення, дії або бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб, а також вимагати від держави відшкодування моральних чи матеріальних збитків, зумовила створення системи адміністративних судів — окружних (як місцевих судів), апеляційних та Вищого адміністративного суду України.

Слід взяти до уваги, що, крім господарських та адміністративних, Закон передбачає також можливість створення інших спеціалізованих судів, наприклад, трудових, земельних, податкових тощо.

Крім того, з метою реалізації принципу спеціалізації, згідно із Законом, у судах різних судових юрисдикцій може запроваджуватися й *спеціалізація суддів* з розгляду конкретних категорій справ даної юрисдикції (цивільних, господарських, адміністративних або кримінальних).

В ході характеристики судів слід звернути увагу на те, що місцеві суди як суди першої інстанції вирішують приблизно 90% справ. Апеляційні суди розглядатимуть апеляції на ці 90% рішень, а справи, в яких сторони не погоджуються з рішенням апеляційного суду, направлятимуться до Касаційного суду, який щорічно переглядатиме близько 55 тисяч справ.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України, який здійснює правосуддя та забезпечує однакове застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції.

Вищі спеціалізовані суди є вищими судовими органами спеціалізованих судів. Зокрема, це *Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України*, а також інші вищі спеціалізовані суди, що можуть утворюватися Президентом України в порядку, встановленому законом.

Вищі спеціалізовані суди діють як суди касаційної інстанції щодо рішень місцевих та апеляційних судів, а у випадках, передбачених законом, — як суди апеляційної інстанції, а також переглядають справи за нововиявленими обставинами.

Вищі спеціалізовані суди складаються із суддів, обраних на посаду безстрокове, голови суду та його заступників. Розгляд справ у вищому спеціалізованому суді здійснюється колегіально.

У вищому спеціалізованому суді можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ за визначеною спеціалізацією в межах відповідної судової юрисдикції.

Для вирішення організаційних питань у вищому спеціалізованому суді діє *президія* у складі голови суду, його заступників, заступників голів палат, а також суддів даного суду, обраних до складу президії.

Для вирішення загальних питань діяльності спеціалізованих судів у вищому спеціалізованому суді діє *пленум* вищого спеціалізованого суду.

А для опрацювання питань, пов'язаних з роз'ясненням законодавства, а також для надання висновків щодо проектів правових актів та з інших питань, пов'язаних із необхідністю наукового забезпечення діяльності вищого спеціалізованого суду, при ньому створюється *науково-консультативна рада*.

Вищі спеціалізовані суди знаходяться у місті Києві.

Повноваження вищого спеціалізованого суду: 1) розглядає в касаційному порядку справи відповідної судової юрисдикції та інші справи, визначені процесуальним законом; 2) веде та аналізує судову статистику, вивчає й узагальнює судову практику; 3) надає методичну допомогу судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та інших законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики, а також рекомендаційні

роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції; 4) здійснює інші повноваження, передбачені законом.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є **Верховний Суд України**, який здійснює правосуддя та забезпечує однакове застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції.

Верховний Суд України:

- розглядає у касаційному порядку рішення загальних судів у справах, що належать до його підсудності; переглядає в порядку повторної касації справи, розглянуті судами в касаційному порядку; розглядає інші справи, пов'язані з виключними обставинами;
- дає судам роз'яснення з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики; у разі необхідності визнає нечинними роз'яснення Пленуму Вищого спеціалізованого суду;
- дає висновок щодо наявності в діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак злочину; надає за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;
- звертається до Конституційного Суду України у випадках виникнення в судів загальної юрисдикції сумнівів щодо конституційності правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції та інших законів України;
- веде та аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику;
- у межах своїх повноважень вирішує питання, що впливають з міжнародних договорів України; представляє суди загальної юрисдикції у відносинах із судами інших держав;
- здійснює інші повноваження, передбачені законом.

Верховний Суд України очолює Голова Верховного Суду України. До складу Верховного Суду України входять судді Верховного Суду, обрані на посаду безстрокове, кількість яких встановлюється указом Президента за поданням Голови Верховного Суду, погодженим з Радою суддів України.

У складі Верховного Суду України діють:

Судова палата у цивільних справах;

Судова палата у кримінальних справах;

Судова палата у господарських справах;

Судова палата в адміністративних справах;

Військова судова колегія.

Для вирішення внутрішніх організаційних питань діяльності Верховного Суду України діє *Президія Верховного Суду*.

А для вирішення організаційних, кадрових та методичних питань у Верховному Суді діє *Пленум Верховного Суду*.

З метою науково-методичного забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції при Верховному Суді утворюється *Науково-консультативна рада*.

Організаційно-методичне та інформаційне забезпечення діяльності Верховного Суду України здійснює апарат Верховного Суду.

Верховний Суд України знаходиться у місті Києві.

Правосуддя в Україні здійснюють професійні судді, а у визначених законом випадках - народні засідателі та присяжні.

Професійними суддями є громадяни України, які відповідно до Конституції призначені чи обрані суддями і обіймають штатну суддівську посаду в одному із судів.

На посаду судді кваліфікаційною комісією суддів може бути рекомендований громадянин України, не молодший 25 років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш ніж три роки, проживає в Україні не менш ніж 10 років і володіє державною мовою. А щодо окремих категорій суддів встановлюються і додаткові вимоги. Приміром, суддею апеляційного суду може бути громадянин України, який досяг на день обрання 30 років, має стаж роботи в галузі права не менш як п'ять років, в тому числі не менш як три роки на посаді судді. Суддею вищого спеціалізованого суду може бути громадянин України, не молодший 30 років, зі стажем роботи в галузі права не менш як сім років, у тому числі не менш як п'ять років на посаді судді. Суддею Верховного Суду може бути громадянин України, який досяг на день обрання 35 років, має стаж роботи в галузі права не менш як десять років, у тому числі не менш як п'ять років на

посаді судді.

Не може бути суддею особа, яка має судимість, обмежена судом у дієздатності або визнана недієздатною.

Суддя не може належати до політичних партій та профспілок, брати участь у політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

Судді Конституційного Суду призначаються Президентом, Верховною Радою та з'їздом суддів України (по 6 суддів).

Судді судів загальної юрисдикції обираються Верховною Радою безстроково, а судді, які пройшли конкурсний відбір уперше, призначаються на посаду судді терміном на п'ять років Президентом.

Обов'язковою умовою зайняття посади судді є успішне складання кваліфікаційного іспиту, після чого претендент звертається до кваліфікаційної комісії суддів із заявою про рекомендацію його на посаду судді. У разі підтримки його заяви комісія рекомендує кандидата для призначення або обрання на посаду судді Вищій раді юстиції, яка готує відповідне подання Президенту або Верховній Раді.

Суддя, призначений на посаду вперше, складає присягу перед Президентом України.

Народними засідателями є громадяни України, які у випадках, визначених процесуальним законом, вирішують у складі суду справи разом з професійними суддями, забезпечуючи, згідно з Конституцією, безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя.

Під час здійснення правосуддя народні засідателі користуються усіма правами судді.

Список народних засідателів затверджується місцевою радою за поданням голови місцевого суду. Вони залучаються до здійснення правосуддя в порядку черги на термін не більше одного місяця на рік, крім випадків, коли продовження цього терміну зумовлене необхідністю закінчити розгляд справи, розпочатої за їх участі.

У здійсненні правосуддя спеціалізованими судами народні засідателі участі не беруть.

Присяжними визнаються громадяни України, які у випадках, передбачених процесуальним законом, залучаються до здійснення правосуддя, забезпечуючи, згідно з Конституцією, безпосередню участь народу в здійсненні правосуддя.

Суд присяжних утворюється для розгляду в першій інстанції судових справ, визначених процесуальним законом.

Список присяжних за поданням голови апеляційного суду формується на підставі списків виборців комісією, склад якої затверджується відповідно Головою Верховної Ради Автономної Республіки Крим, головою обласної ради, київським та севастопольським міськими головами.

Справи у судах першої інстанції розглядаються суддею одноособово, колегією суддів або суддею і народними засідателями, а у випадках, передбачених законом, і судом присяжних.

Суддя, який розглядає справу одноособово, діє як суд.

Перегляд справ в апеляційному і касаційному порядку, а також за нововиявленими та іншими обставинами здійснюється судом колегіальне у складі не менше трьох професійних суддів.

Центральним органом виконавчої влади, що здійснює організаційне забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції, а також інших органів та установ судової системи, є **Державна судова адміністрація** яка складається з Державної судової адміністрації України та її територіальних управлінь, які утворюються в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі.

В Україні діє **Вища рада юстиції**, до відання якої належить:

внесення подання про призначення та звільнення суддів;

прийняття рішення стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності;

здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного і вищих спеціалізованих судів та розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів.

Вища рада юстиції складається з 20 членів.

Верховна Рада, Президент, з'їзд суддів, з'їзд адвокатів, з'їзд представників вищих юридичних навчальних закладів та наукових установ України призначають до Вищої ради юстиції по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури — двох членів.

До складу Вищої ради юстиції за посадою також входять Голова Верховного Суду, міністр юстиції та Генеральний прокурор.

Система судів загальної юрисдикції
Верховний Суд України — найвищий судовий орган

Судова палата у цивільних справах	Судова палата у кримінальних справах	Судова палата у господарських справах	Палата в адміністративних справах	Військова судова колегія
Перегляд окремих рішень у касаційному порядку та справ у порядку повторної касації, та апеляції судами загальної юрисдикції в касаційному порядку				
Президія Верховного Суду		Пленум Верховного Суду		Науково-консультативна рада
Організаційне забезпечення		Організаційно-методичне забезпечення		Науково-методичне забезпечення

Вищі спеціалізовані суди

Адміністративний (1)	Господарський (1)	Інші спеціалізовані суди
Перегляд рішень апеляційних і місцевих адміністративних судів у касаційному порядку	Перегляд рішень апеляційних і місцевих господарських судів у касаційному порядку	Перегляд рішень апеляційних та інших спеціалізованих місцевих судів у касаційному порядку
Вищі спеціалізовані суди		
Президія вищого спеціалізованого суду	Пленум вищого спеціалізованого суду	Науково-консультативна рада
Організаційне забезпечення	Організаційно-методичне забезпечення	Науково-методичне забезпечення

Касаційний суд України (1)

Перегляд у касаційному порядку справ, віднесених до його підсудності			
Судова палата у цивільних справах	Судова палата у кримінальних справах	Військова судова палата	Президія Касаційного суду

Апеляційний суд України (1)

Перегляд справ у апеляційному порядку відповідно до процесуального закону			
Судова палата у кримінальних справах	Судова палата у цивільних справах	Військова судова палата	Президія Апеляційного суду

Апеляційні суди (40)

Загальні (31)		Спеціалізовані (9)	
АРК, областей, м. Києва і Севастополя (27)	військові регіонів і Військово-морських сил України (4)	господарські (9)	адміністративні
Перегляд рішень в апеляційному порядку та розгляд окремої категорії справ у першій інстанції		Перегляд рішень місцевих господарських судів в апеляційному порядку	Перегляд рішень в апеляційному порядку та розгляд окремої категорії справ у першій інстанції
Суд присяжних			
Розгляд справ, визначених процесуальним законом			

Місцеві суди (791)

Загальні (764)		Спеціалізовані (27)	
районні, міські, районні у містах, міськрайонні (740)	військові гарнізонів (24)	господарські	адміністративні (окружні)
Розгляд кримінальних, цивільних та ін. справ у першій інстанції	Розгляд справ щодо військовослужбовців у першій інстанції	Розгляд господарських справ у першій інстанції	Розгляд адміністративних справ у першій інстанції

Примітка. Цифрами позначена кількість відповідних судів.

2. Правоохоронна діяльність і правоохоронні органи.

Правоохоронна функція держави полягає у забезпеченні конституційного порядку, національної безпеки, правового порядку; вона спрямована на охорону конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також на відновлення порушених прав.

***Правоохоронна діяльність** – державна правомірна діяльність, що полягає у впливі на поведінку людини або групи людей з боку уповноваженого державою органу (їх посадових осіб) шляхом охорони правопорядку, виявлення або розслідування порушення права, відновлення права з обов'язковим дотриманням встановлених у законі процедур цієї діяльності. Така діяльність має специфічні ознаки.*

Головна ознака правоохоронної діяльності полягає у здатності компетентних органів держави охороняти права фізичних або юридичних осіб певними юридичними процедурами. При цьому до правопорушників може застосовуватися правомірний примус. Протидія правоохоронній діяльності є небажаною, а в певних випадках, передбачених законом, особи, які перешкоджають правоохоронній діяльності, можуть бути притягнуті до відповідальності.

У процесі правоохоронної діяльності можуть бути використані тільки офіційні (офіційна інформація) і правомірні (правомірним шляхом встановлені факти тощо) засоби впливу. Неофіційна інформація може бути використана тільки в інтересах держави, а не органу, який її використовує. Проте використати такі дані для погіршення захисту прав і свобод людини правоохоронний орган не має права, оскільки конституційні права і свободи людини, громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією (Конституція ст. 64).

Правоохоронні органи зобов'язані виконувати дії, що мають упорядкувальне, контрольне та охоронне призначення. Так, на органи податкової служби, які виконують певні правоохоронні дії (виявлення та розслідування злочинів у сфері оподаткування, контроль за правильністю сплати податків), за Законом України «Про державну податкову службу України» покладено завдання формувати та вести Державний реєстр фізичних осіб (платників податків та інших обов'язкових платежів) і Єдиний банк даних про платників податків (юридичних осіб), а також роз'яснювати законодавство з питань оподаткування серед платників податків.

Іншою ознакою правоохоронної діяльності є процедурна (процесуальна) ознака. Вона вказує на те, що способи здійснення правоохоронної діяльності складаються із спеціально встановлених юридичних процедур. Порушення посадовими особами правоохоронних органів встановлених процедур визнається суттєвим порушенням процесуального законодавства і завжди тягне до визнання дії правоохоронного органу неправомірною. Усі процедури правоохоронного призначення є формально визначеними, вони мають протокольну форму. Це означає, що будь-яка процесуальна дія (допит, обшук, затримання підозрілого, пред'явлення звинувачення тощо) має протоколюватися, при цьому вимоги до складання протоколу є однаковими для всіх учасників кримінального, цивільного судочинства або з провадження адміністративних правопорушень. Це стосується вимог до складання процесуальних актів усіма суб'єктами правоохорони: прокурора, слідчого, органу дізнання, контролюючого органу.

Ще однією ознакою правоохоронної діяльності визнається статусна (професійна) ознака уповноваженою державою особи. Здійснювати таку діяльність (виявляти та розслідувати злочин, підтримувати правопорядок, забезпечувати конституційний порядок і національну безпеку тощо) може тільки компетентна, процесуально уповноважена державою службова особа, яка позбавлена права займати будь-яку іншу посаду або займатися іншою діяльністю (окрім наукової та творчої діяльності) й делегувати свої повноваження іншій особі.

У Законі України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів» подано **перелік правоохоронних органів, до яких, зокрема, належать:**

- органи прокуратури;
- органи внутрішніх справ;
- органи служби безпеки;
- митні органи;
- органи охорони державного кордону;
- органи й установи виконання покарань;
- органи державної податкової служби;
- органи державної контрольно-ревізійної служби;
- органи рибної охорони;
- органи державної лісової охорони;
- інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції (ст. 2 Закону).

Правоохоронні функції вказують на участь того чи іншого органу в охороні (підтриманні) правопорядку. Правопорядок є об'єктивною необхідністю розвитку держави та суспільства. Його забезпечення має відбуватися у межах законності. Підтримується правопорядок повсякденним додержанням, виконанням, використанням і застосуванням норм права учасниками правових відносин. Участь у подібних відносинах уповноваженого органу накладає на нього виключно важливу відповідальність.

Діяльність з підтримання правопорядку, запобігання правопорушенням є обов'язковою і полягає у невідкладному й адекватному реагуванні на факти невиконання чи неналежного виконання вимог правових норм з боку юридичних або фізичних осіб. При цьому недопустимими є протиправні дії стосовно правопорушників з боку працівників правоохоронних органів у вигляді погроз, залякувань, побоїв тощо. Правоохоронні дії тісно пов'язані між собою. Вони утворюють цілісну правоохоронну сферу, охоплюючи відновлення неправомірно порушеного права, в тому числі й самими правоохоронними органами.

Деякі правоохоронні органи мають спеціальний предмет діяльності. У структурі служби безпеки, органів внутрішніх справ, органів з виконання покарань, податкової міліції, державної охорони також є спеціалізовані підрозділи з виконання оперативно-розшукових дій.

Специфіка предмета їх правоохоронної діяльності полягає у пріоритетному й ефективному виконанні функції щодо захисту конституційного порядку, національної безпеки, виявлення та розслідування злочинів, а також функції з виконання покарань. У цьому процесі спецслужби уповноважені використовувати, відповідно до закону, гласні та негласні, пошукові, розвідувальні й контррозвідувальні заходи із застосуванням оперативних і оперативно-технічних засобів. Їм надано право здійснювати оперативно-розшукову діяльність.

3. Правозахисні органи України.

Правозахисна діяльність полягає у захисті прав та інтересів громадян України, іноземців, осіб без громадянства (як юридичних, так і фізичних осіб) відносно спірних питань їхніх прав і охоронюваних інтересів, а також у наданні правової допомоги від обвинувачення, посилення правових гарантій охорони прав і свобод від втручання органів влади та управління.

Потреба в існуванні інститутів з правозахисної діяльності пояснюється цілою низкою взаємопов'язаних чинників.

По-перше, тим, що гарантування охорони прав громадян стало одним із принципів правової системи та державного життя, що знайшов відображення в Конституції. Діяльність державних органів і окремих службових осіб свідчить про те, що, самотійно виконуючи свої професійні функції і завдання, вони часто-густо порушують конституційні права та правомірні інтереси фізичних і юридичних осіб. Тому захист прав громадян потрібен, незважаючи на наявність системи контролю за законністю з боку суду, органів прокуратури та інших уповноважених на це органів.

По-друге, міжнародні політико-правові інститути приділяють все більше уваги правам людини в посттоталітарних країнах. Для Української держави дотримання міжнародних стандартів з прав людини стало одним із пріоритетів внутрішньої політики. Про це свідчить прийняття в нашій країні політичних документів з концептуальних питань розвитку демократії, захисту прав людини, проведення судово-правової реформи.

По-третє, правозахисні інститути є незалежними від державних органів; для них характерна відкритість, вільний доступ для всіх, хто потребує захисту своїх прав і свобод. Механізми захисту прав і свобод громадян виникають у процесі взаємодії органів влади та громадянського суспільства і це стало реальним гарантом від відомчого або неправомірного втручання.

Предмет правозахисної діяльності стосується правової допомоги юридичним особам, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, а також захисту фізичних осіб від обвинувачення. Проте кількість осіб, які потребують допомоги та захисту з кожним роком збільшується.

Правозахисна функція, яку виконують державні й недержавні органи, має багато складових. Це, зокрема:

- роз'яснення громадянам їхніх прав та обов'язків,
- надання юридичної допомоги,

- представництво в суді, правоохоронних органах тощо.

Державним органом, який повинен сприяти розвитку юридичних послуг з метою реалізації прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб, надання їм платних послуг правового й технічного характеру є **Міністерство юстиції** України та його органи на місцях. До складу органів юстиції належать органи з виконавчого провадження, органи реєстрації актів громадянського стану, органи державної реєстрації нормативно-правових актів громадських об'єднань, а також нотаріат.

Правозахисну функцію виконує **адвокатура**, яка не є державною інституцією. Своєю діяльністю вона на професійній основі забезпечує право на захист від обвинувачення і надає правову допомогу при вирішенні справ у судах та інших органах влади (ст. 59 Конституції України). Разом з тим громадяни України мають право вільного вибору захисника і можуть обирати захисником своїх інтересів особу, яка є фахівцем у галузі права, якщо така особа може легально надавати правову допомогу особисто чи за дорученням юридичної особи. З 1998 р. в Україні розпочала свою роботу нова правозахисна інституція — **Уповноважений Верховної Ради України з прав людини**.

Діяльність Уповноваженого безпосередньо спрямована на охорону прав і свобод людини, розширення обізнаності громадян про порушення їхніх прав і свобод органами влади, посадовими особами. Ця діяльність водночас є правозахисною, і правоохоронною. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює легітимний парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також захист прав кожного на території України в межах своїх повноважень. Уповноважений здійснює свої функції незалежно від інших державних органів і посадових осіб. Він розглядає скарги про порушення конституційних прав громадян, що звертаються до нього після того, як всі правомірні шляхи для відновлення порушених прав вичерпано. Омбудсман (так цей орган іменується в країнах Заходу) може порушити провадження у відповідних державних органах. Аналізуючи стан справ щодо забезпечення прав людини у країні в цілому, Уповноважений подає щорічні доповіді з цього питання парламенту, пропонуючи водночас відповідні законодавчі заходи для усунення типових причин порушення прав і свобод громадян. Таким чином, інститут Уповноваженого - ефективний правозахисний орган, що відіграє істотну роль у забезпеченні прав людини.

Свою діяльність він будує відповідно до Конституції України, Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» і має на меті:

- захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами України;
- сприяння поновленню порушених прав і свобод;
- сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина відповідно до Конституції України та міжнародних стандартів;
- поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва у галузі прав і свобод людини і громадянина;
- сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу та інші.

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, посадові та службові особи, яких звернувся Уповноважений, зобов'язані співпрацювати з ним і надавати йому необхідну допомогу.

Уповноваженим може бути призначений громадянин України, який на день обрання досяг сорока років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх п'яти років проживає в Україні. Першою особою, обраною на цю посаду стала Н. Карпачова. У результаті діяльності Уповноваженого підтримується віра людини у справедливість, нейтралізується негативне ставлення її до влади, пом'якшуються конфлікти між державою, її органами і громадянами. Діяльність омбудсмана демократизує суспільство, розвиває правову свідомість.

Актами реагування Уповноваженого на порушення положень Конституції та законів України, міжнародних договорів України стосовно прав і свобод людини і громадянина є: конституційне подання Уповноваженого; подання до органів державної влади, місцевого самоврядування,

об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій (незалежно від форми власності) та їх посадових і службових осіб.

Уповноважений щорічно письмово докладає Верховній Раді України про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями (незалежно від форм власності) та їх посадовими і службовими особами.

Щорічна доповідь повинна містити посилання на випадки порушень прав і свобод людини і громадянина, щодо яких Уповноважений вживав необхідних заходів, на результати перевірок, що здійснювалися протягом року.

Уповноважений з прав людини для здійснення своїх повноважень формує секретаріат, який є юридичною особою, має свій рахунок у банку та печатку встановленого зразка.

Органи юстиції традиційно належать до правозастосовчих органів нашої держави.

Органи юстиції очолює Міністерство юстиції України, яке є центральним органом виконавчої влади в Україні. Правову основу діяльності органів юстиції становлять Конституція України, закони України «Про державну виконавчу службу», «Про нотаріат». Положення про Міністерство юстиції України, затверджене Указом Президента України, Положення Про Головне управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, обласні, Київське і Севастопольське міські управління юстиції та інші нормативно-правові акти.

До завдань органів юстиції щодо здійснення професійної діяльності з юридичної допомоги можна віднести:

- розвиток правової інформатизації, формування у громадян правового світогляду;
- державну реєстрацію нормативних актів органів виконавчої влади, органів господарського управління та контролю, що зачіпають права, свободи і законні інтереси громадян або мають міжвідомчий характер, ведення реєстру цих актів, надання інформації з бази даних реєстру;
- легалізацію всеукраїнських, міжнародних і місцевих об'єднань громадян, реєстрацію політичних партій, міжнародних громадських організацій, неурядових організацій іноземних держав в Україні та їх символіки, контроль за додержанням ними положень їхніх статутів;
- сприяння розвитку юридичних послуг, здійснення державної реєстрації юридичних осіб та реєстрації прав на нерухоме майно, ведення реєстру застави майна;
- надання громадянам і юридичним особам додаткових платних послуг із складних питань правового характеру;
- забезпечення підготовки відповідних документів та представництво інтересів держави в Європейському Суді з прав людини під час розгляду справ про порушення прав людини в Україні, направлення спостерігачів у місії з контролю за додержанням прав і свобод людини і громадянина;
- організацію розгляду звернень громадян з питань, які належать до компетенції органів юстиції, виявлення та усунення причин, що породжують скарги громадян.

Одним з основних напрямів діяльності органів юстиції є діяльність, спрямована на виконання рішень (вироків), постанов судових органів. При цьому органи юстиції організують заходи щодо своєчасного, повного та неупередженого примусового виконання рішень судових органів.

В системі Мін'юсту працює близько 14,5 тис. працівників. Міністерство юстиції України очолює міністр, якого за поданням Прем'єр-міністра призначає Президент України.

При Мін'юсті також діє Уповноважений у справах додержання Конвенції про захист прав і основних свобод людини. Уповноважений представляє Україну під час розгляду справ про порушення нашою державою положень Конвенції, а також інформує про виконання Україною рішень Комісії та Суду; вносить на розгляд Кабінету Міністрів України пропозиції про усунення порушень положень Конвенції, недопущення таких порушень у майбутньому тощо.

До структури органів юстиції входять також органи нотаріату та реєстрації актів громадянського стану. Повноваження цих органів визначені в Законі України «Про нотаріат», у Сімейному кодексі України та в інших нормативно-правових актах.

Відділи реєстрації актів громадянського стану районних, районних у містах, міських (міст обласного значення) управлінь юстиції проводять реєстрацію юридичних фактів, таких як: народження, смерті, одруження, розірвання шлюбу, встановлення батьківства, зміни прізвища, імені, по батькові, приймають і розглядають заяви громадян про внесення змін, доповнень,

поновлення, а також анулювання записів актів громадянського стану та у встановленому порядку зберігають актові книги.

У системі правозахисних органів важливе місце посідає **нотаріат** – система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти нотаріальні дії, передбачені Законом України «Про нотаріат», для надання їм юридичної вірогідності.

Предметом нотаріальної діяльності є посвідчення безспірних прав, безспірних фактів і вчинення інших дій, що впливає із повноважень нотаріальних органів і посадових осіб. Діяльність нотаріату спрямована на охорону та захист прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, на запобігання правопорушенням шляхом правильного і своєчасного вчинення нотаріальних дій.

Джерелами нотаріального права є Конституція України, де закріплено теоретичні положення, які зумовлюють діяльність нотаріату, а також Закон України «Про нотаріат». Законом вперше було передбачено запровадження приватного нотаріату. Нотаріуси у своїй діяльності керуються також постановами й розпорядженнями Кабінету Міністрів України, наказами та інструкціями Міністерства юстиції.

Нотаріуси і службові особи, які виконують ці функції, діють згідно з чинним законодавством (ст. 7 Закону) та мають вимагати додержання законності всіма громадянами і юридичними особами, які звертаються до них з проханням виконати певну нотаріальну дію; відмовляти у виконанні дій, що суперечать закону; не приймати документи, які оформлені з порушеннями закону або містять відомості, що порочать честь і гідність громадян. Не менш важливим у діяльності нотаріату є *додержання таємниці виконуваних нотаріальних дій*. Саме тому довідки й документи нотаріальні контори і приватні нотаріуси видають лише тим громадянам, державним установам і організаціям, для яких або за дорученням яких виконувалися нотаріальні дії. Важливе значення у діяльності нотаріату має також *додержання об'єктивної істини*, тобто обґрунтованості дій нотаріусів та інших посадових осіб, які виконують нотаріальні дії. Підставою для виконання нотаріальних дій є дійсні обставини, підтверджені необхідними й достатніми письмовими доказами (документами). Подані матеріали нотаріус оцінює з точки зору їх належності, допустимості й достовірності (ст. 4 Закону).

За вчинення нотаріальних дій нотаріуси справляють державне мито у розмірах, встановлених декретом Кабінету Міністрів України з наступними змінами та доповненнями.

Приватні нотаріуси за вчинення нотаріальних дій справляють плату, розмір якої встановлюється за домовленістю сторін (ст. 31 Закону). З доходу приватного нотаріуса справляється прибутковий податок за ставками, встановленими чинним законодавством.

Посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад народних депутатів України у населених пунктах, де немає державних нотаріусів, можуть вчиняти певні нотаріальні дії.

У державних нотаріальних конторах вчиняються такі нотаріальні дії(ст. 34 Закону):

- 1) посвідчуються угоди (договори, заповіти, доручення, шлюбні контракти та ін.);
- 2) вживаються заходи щодо охорони спадкового майна;
- 3) видаються свідоцтва про право на спадщину;
- 4) видаються свідоцтва про право власності на частку у спільному майні подружжя;
- 5) видаються свідоцтва про придбання жилих будинків з прилюдних торгів;
- 6) видаються дублікати документів, що зберігаються у справах нотаріальної контори;
- 7) накладається заборона відчуження жилого будинку, квартири, дачі, садового будинку, гаража, земельної ділянки, іншого нерухомого майна;
- 8) засвідчується вірність копій документів і виписок з них;
- 9) засвідчується справжність підпису на документах;
- 10) засвідчується правильність перекладу документів з однієї мови на іншу;
- 11) посвідчується факт, що громадянин є живим;
- 12) посвідчується факт перебування громадянина в певному місці;
- 13) посвідчується тотожність громадянина з особою, зображеною на фотокартці;
- 14) посвідчується час пред'явлення документів;
- 15) передаються заяви фізичних і юридичних осіб іншим фізичним і юридичним особам;
- 16) приймаються на депозит (тобто на зберігання на певний строк) грошові суми та цінні

папери тощо.

Цей перелік не є вичерпним. Чинним законодавством на державних нотаріусів може бути покладено вчинення й інших нотаріальних дій. Приватні нотаріуси вчиняють подібні нотаріальні дії, за винятком деяких. Так, зокрема, вони не мають права накладати і знімати заборону відчуження жилого будинку, квартири, дачі, садового будинку, гаража, земельної ділянки, іншого нерухомого майна; видавати свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя у разі смерті одного з подружжя; видавати свідоцтва про право на спадщину тощо.

Адвокатура

Конституція України гарантує кожному право захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань шляхом оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

У будь-якому правовому суспільстві адвокату відведено особливу роль. Адвокат має діяти не тільки в інтересах клієнта, а й в інтересах права в цілому. Основні положення про роль адвокатів, прийняті на VIII Конгресі ООН по запобіганню злочинам, що відбувся у серпні 1990 р., вказують на особливість адвокатської діяльності в суспільстві, яка має поважатися і гарантуватися урядами при розробці національного законодавства та його застосуванні як адвокатами, так і суддями, прокурорами, членами законодавчої та виконавчої влади і суспільством у цілому. Після здобуття незалежності в українському законодавстві зроблено перші кроки на шляху створення дійсно незалежної адвокатури. 19 грудня 1992 р. був прийнятий Закон України «Про адвокатуру», за яким адвокатура в Україні визначалася як добровільне професійне громадське об'єднання, покликане згідно з Конституцією України сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, подавати їм іншу юридичну допомогу (ст. 1 Закону).

Адвокатом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи за фахом юриста або помічника адвоката не менш як два роки, склав кваліфікаційні іспити, має свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та прийняв Присягу адвоката України.

Адвокат не може працювати в суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, службі безпеки, державного управління. Адвокатом не може бути особа, яка має судимість. Він має право: представляти і захищати права та інтереси громадян і юридичних осіб за їх дорученням у всіх органах, підприємствах, установах і організаціях, до компетенції яких входить вирішення відповідних питань;

збирати відомості про факти, які можуть бути використані як докази у цивільних, господарських, кримінальних справах і справах про адміністративні правопорушення, зокрема запитувати й отримувати документи або їхні копії від підприємств, установ, організацій та об'єднань, а від громадян за їхньою згодою, ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для виконання доручення документами та матеріалами, за винятком тих, таємниця яких охороняється законом; отримувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань;

застосовувати науково-технічні засоби відповідно до чинного законодавства; доповідати про клопотання і скарги на прийомі у посадових осіб і відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги; бути присутнім при розгляді своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів і давати пояснення щодо суті клопотань і скарг.

При здійсненні професійної діяльності адвокат зобов'язаний неухильно додержуватися вимог чинного законодавства, використовувати всі передбачені законом засоби захисту прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб і не має права використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої прийняв доручення. Законом України «Про адвокатуру» передбачені й інші обов'язки адвоката.

Адвокатура України здійснює свою діяльність на принципах верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму і конфіденційності (ст. 4 Закону).

Принцип незалежності адвокатської діяльності полягає у забезпеченні таких умов виконання професійних прав і обов'язків адвоката, які б забезпечували його свободу від будь-якого зовнішнього впливу, тиску чи втручання в його діяльність, зокрема з боку державних органів, а також від впливу своїх особистих інтересів. Адвокат зобов'язаний не допускати у своїй

професійній діяльності компромісів, які б применшували його незалежність, з метою догодити суду, іншим державним органам, третім особам або клієнтові, якщо такі компроміси розходяться із законними інтересами клієнта і перешкоджають належному наданню йому правової допомоги.

Сутність *принципу додержання законності у діяльності адвоката* полягає в тому, що він зобов'язаний не порушувати чинного законодавства України, сприяти утвердженню і практичній реалізації принципів верховенства права та законності, вживати всі свої знання і професійну майстерність для належного захисту і представництва прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб.

Адвокат не може давати клієнтові поради, свідомо спрямовані на полегшення вчинення правопорушень, або іншим чином умисно сприяти вчиненню їх. У своєму приватному житті адвокат також зобов'язаний додержуватися закону, не вчиняти правопорушень і не сприяти їх вчиненню.

Додержання *принципу конфіденційності* є необхідною і найважливішою передумовою довірчих відносин між адвокатом і клієнтом, без яких неможливо належне надання правової допомоги. Отже, збереження конфіденційності будь-якої інформації, отриманої адвокатом від клієнта, а також про клієнта або інших осіб у процесі здійснення адвокатської діяльності, є правом адвоката у відносинах з усіма суб'єктами права, які можуть вимагати розголошення такої інформації, та обов'язком щодо клієнта і тих осіб, кого ця інформація стосується.

Конфіденційність певної інформації, що охороняється правилами ст. 4 Закону «Про адвокатуру» може бути скасована тільки особою, заінтересованою в її додержанні (або спадкоємцями такої фізичної особи чи правонаступниками юридичної особи), у письмовій чи іншій зафіксованій формі.

Адвокат не відповідає за порушення цього принципу в разі допиту його у встановленому законом порядку як свідка щодо обставин, які виходять за межі предмета адвокатської таємниці, визначеного чинним законодавством, хоч і охоплюється предметом конфіденційної інформації.

Розголошення відомостей, що становлять *адвокатську таємницю*, заборонено за будь-яких обставин, включаючи незаконні спроби органів дізнання, попереднього слідства й суду допитати адвоката про обставини, що є адвокатською таємницею.

Адвокату, помічникові адвоката, посадовим особам адвокатських об'єднань забороняється розголошувати відомості, що становлять предмет адвокатської таємниці, та використовувати їх у своїх інтересах або в інтересах третіх осіб.

Професійні права, честь і гідність адвоката охороняються законом. Забороняється будь-яке втручання в адвокатську діяльність, вимагати від адвоката, його помічника, посадових осіб і технічних працівників адвокатських об'єднань відомостей, що становлять адвокатську таємницю. З цих питань вони не можуть бути допитані як свідки.

Документи, пов'язані з виконанням адвокатом доручення, не підлягають огляду, розголошенню чи вилученню без його згоди. Забороняється прослуховування телефонних розмов адвокатів у зв'язку з оперативно-розшуковою діяльністю без санкції Генерального прокурора України, його заступників, прокурорів Автономної Республіки Крим, області, міста Києва.

Не може бути внесено подання органом дізнання, слідчим, прокурором, а також винесено окрему ухвалу суду щодо правової позиції адвоката у справі.

Адвокату гарантується рівність прав з іншими учасниками процесу. Кримінальну справу проти адвоката може порушити тільки Генеральний прокурор України, його заступники, прокурори Автономної Республіки Крим, області, міста Києва. Адвоката не можна притягти до кримінальної, матеріальної та іншої відповідальності або погрожувати її застосуванням у зв'язку з поданням юридичної допомоги громадянам та організаціям згідно з законом.

Адвокат має право займатися адвокатською діяльністю індивідуально, відкрити своє адвокатське бюро, об'єднуватися з іншими адвокатами в колегії, відкривати адвокатські фірми, контори та інші адвокатські об'єднання, які діють відповідно до закону та статутів адвокатських об'єднань.

Адвокатські бюро, колегії, контори та інші адвокатські об'єднання є юридичними особами. Адвокати та адвокатські об'єднання відкривають розрахунковий рахунок та інші рахунки в банках на території України, а у встановленому чинним законодавством порядку – і в іноземних банках; можуть мати печатку та штампи зі своїм найменуванням.

З метою підвищення кваліфікаційного рівня адвокатури, посилення правозахисної діяльності адвокатів у складі органів адвокатури діє *Вища кваліфікаційна комісія адвокатури*.

Положення про неї підписано Указом Президента України від 5 травня 1999 р. № 155/93¹.

Відповідно до Закону України «Про адвокатуру» та зазначеного Положення, Вища кваліфікаційна комісія адвокатури утворюється при Кабінеті Міністрів України. Утворюється Вища кваліфікаційна комісія адвокатури з представників від кожної кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, Верховного Суду України, Міністерства юстиції України,

Спілки адвокатів України.

Вища кваліфікаційна комісія адвокатури в межах своїх повноважень приймає або затверджує положення, рекомендації, роз'яснення, рішення, обов'язкові для виконання кваліфікаційно-дисциплінарними комісіями адвокатури, адвокатами та адвокатськими об'єднаннями, на яких поширюється їхня дія.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Конституційні основи судової системи України.
2. Цивільне судочинство.
3. Кримінальне судочинство.
4. Органи прокуратури.
5. Адвокатура в Україні.
6. Нотаріат в Україні.

Рекомендована література:

1. Конституція України.
2. Закон України „Про судоустрій України”,
3. Закон України „Про Конституційний суд України” від 16.10.1996.
4. Закон України „Про прокуратуру” від 05.11.1991 //ВВР, 1991 № 53.
5. Про адвокатуру: Закон України від 19.12.1992 //ВВР, 1993 № 9.
6. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 //Голос України від 05.10.1993.
7. Законодавство України про судову та правоохоронну діяльність. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – с. 17-22, с. 181-291.
8. Котюк В. О. Основи держави і права. Навч. посібник, К.: Атака, 2001. – с. 164-177.
9. Правознавство: Навч. посібник /Т. В. Варфоломієва, В. П. Пастукв, В. Ф. Пеньківський, О. М. Пацан. – К.: Знання – Прес, 2001. – с. 160-190.
10. Правознавство: Підручник За ред. В. В. Копейчикова, 7-е вид. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – с. 653-709.
11. Правознавство: Навч. посібник /Т. В. Варфоломієва, В. П. Пастукв, В. Ф. Пеньківський, О. М. Пацан. – К.: Знання – Прес, 2001. – с. 225-230, с. 230-240.
12. Правознавство. Тести для перевірки знань./ С.І. Куксенко. – Черкаси, 2005. – с. 106-116.